

# İslam'ın Serüveni

BİRİNCİ CİLT  
İslam'ın Klasik Çağı

MARSHALL G. S. HODGSON

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayımlayıcısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

**İslam'ın Serüveni, 1. Cilt: İslam'ın Klasik Çağı**

**Marshall G. S. Hodgson**

**Orijinal Künye: *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation, Volume 1: The Classical Age of Islam*, The University of Chicago Press, © 1977**

**Çeviren: Berkay Ersöz**

**Editör: Prof. Dr. Hasan Onat**

**Yayına Hazırlayan: İsmail Yılmaz**

**Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak**

**©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.**

**1. Baskı: Aralık 2017, Ankara**

**2. Baskı: Şubat 2020, Ankara**

**TAKIM ISBN: 978-605-9801-66-9**

**1. CİLT ISBN: 978-605-9801-67-6**

**Phoenix Yayınevi-Ünal Sevindik**

**Yayıncı Sertifika No: 11003**

**Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1**

**Kızılay/Ankara**

**Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx**

**Faks: 0 (312) 419 16 11**

**e-posta: [info@phoenixkitap.com](mailto:info@phoenixkitap.com)**

**<http://www.phoenixyayinevi.com>**

**Baskı:**

**Tarcan Matbaacılık Yayın. San.**

**Sertifika No: 25744**

**İvedik köy mah. İvedik cad. No: 417/ A**

**Yenimahalle/ANKARA Tel: (0312) 384 34 35**

**Dağıtım:**

**Siyasal Kitabevi**

**Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1**

**Kızılay-Ankara**

**Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx**

**Faks: 0 (312) 419 16 11**

**e-posta: [info@siyasalkitap.com](mailto:info@siyasalkitap.com)**

**<http://www.siyasalkitap.com>**

İnsanlığı kardeşlikten başka bir şey sanmak, iyiliklerin sadece tek bir ulustan çıkabileceğini düşünmek, anlayış körlüğünün apaçık bir belirtisidir.

—John Woolman

# İslam'ın Serüveni

BİRİNCİ CİLT  
İslam'ın Klasik Çağı

MARSHALL G. S. HODGSON

# İçindekiler

|                                                                                         |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Tabloların Listesi .....                                                                | 6   |
| Haritaların Listesi .....                                                               | 7   |
| Önsöz .....                                                                             | 9   |
| Marshall Hodgson ve <i>İslam'ın Serüveni</i> .....                                      | 13  |
| Yayıncının Notu .....                                                                   | 17  |
| İslam Uygarlığı Çalışmalarına Giriş .....                                               | 21  |
| Genel Önsöz: İslam'ın Din ve Uygarlık Vizyonu .....                                     | 107 |
| <b>BİRİNCİ KİTAP: İslami Kaynaşma: Yeni Bir Toplum Düzeninin Doğuşu</b> .....           | 141 |
| I İslam'dan Önce Dünya .....                                                            | 143 |
| II Muhammed'in Mücadelesi, 570-624 .....                                                | 191 |
| III İlk Müslüman Devleti, 625-692 .....                                                 | 241 |
| <b>İKİNCİ KİTAP: Yüksek Halifelik Dönemi'nde İslam'ın Klasik Uygarlığı</b> .....        | 293 |
| İkinci Kitaba Önsöz .....                                                               | 295 |
| I İslami Muhalefet 692-750 .....                                                        | 305 |
| II Mutlakiyet Olgunlaşıyor 750-813 .....                                                | 349 |
| III Şer'i İslami Vizyon <i>ykl.</i> 750-945 .....                                       | 389 |
| IV Müslüman Bireyin Dindarlığı: Tarih ve Nefsle Hesaplaşmalar, <i>ykl.</i> 750-945 .... | 439 |
| V Spekülasyon: Felsefe ve Kelâm <i>ykl.</i> 750-945 .....                               | 499 |
| VI Edep: Arap Edebi Kültürünün Serpilişi <i>ykl.</i> 813-945 .....                      | 537 |
| VII Mutlakiyetçi Geleneğin Dağılışı, 813-945 .....                                      | 569 |
| Seçilmiş Kaynakça .....                                                                 | 595 |
| Bazı Terimler ve İsimler için Sözlükçe .....                                            | 609 |
| Dizin .....                                                                             | 615 |

## TABLÖLAR

### BİRİNCİ KİTAP

|                                                                                        |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Müslümanların Yirminci Yüzyılda Dünyada Dağılımı .....                                 | 113 |
| İslam Dünyasının Tarihine Genel Bakış .....                                            | 136 |
| İslam'ın Dünya Tarihi Kronolojisindeki Yeri .....                                      | 155 |
| İran-Akdeniz Bölgesinde Teslimiyetçi Dinlerin Gelişimi,<br>ykl.: MÖ 650 – MS 632 ..... | 170 |
| Nil ile Ceyhun Arasında Kalan Bölgede Kültürel ve Dinsel Yönelimler .....              | 175 |
| İçinde Bulunduğu Dünya Bağlamında İslami Kültürün Kökenleri,<br>MS 226-715 .....       | 184 |
| Muhammed'in Akrabaları .....                                                           | 218 |
| Muhammed'in Yaşamının Kronolojisi .....                                                | 243 |
| Kronoloji: Ebu Bekir'den Abdülmelik'e kadar, MS 632-692 .....                          | 257 |
| Kronoloji: Arap Fetihleri, MS 632-655 .....                                            | 263 |
| Mervanîler Dönemine Kadar Gelişmiş Olduğu Haliyle Toplu İbadet .....                   | 270 |
| Birinci Fitne'nin Önemli Olayları, MS 656-661 .....                                    | 276 |
| İkinci Fitne'nin Önemli Olayları, MS 680-692 .....                                     | 281 |
| Emevi Halifeleri .....                                                                 | 286 |
| Kabul edilmiş Şecereye Göre Karargâh Kentlerindeki Kabile Blokları .....               | 290 |

### İKİNCİ KİTAP

|                                                                                  |     |
|----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 1258'e kadar Halifelik Tarihi Dönemlendirmelerinin Karşılaştırılması .....       | 297 |
| Mervanî Emevîlerin Kronolojisi, MS 692-750 .....                                 | 309 |
| Mervanîlerden Duyulan Memnuniyetsizlik ve Dindarlık Yanlılarının Muhalefeti .... | 312 |
| Üçüncü Fitne Dönemi Boyunca Başlıca Haricî (Şurat) Hareketleri .....             | 324 |
| İlk Şia'nın Adayları .....                                                       | 328 |
| Mervanîler Döneminde Dindarlık Yanlısı Gruplar .....                             | 332 |
| Üçüncü Fitne Olayları, MS 744-750 .....                                          | 347 |
| İlk Abbasî Halifeleri .....                                                      | 355 |
| Yüksek Halifeliliğin Gelişme Dönemi, MS 750-813 .....                            | 358 |
| Fıkıh Üstatları .....                                                            | 394 |
| Şer'i Hukuksal Kararların Türetilmesi .....                                      | 415 |
| Caferî ve Zeydî Şialar .....                                                     | 459 |
| İlk Sûfî Üstatlar .....                                                          | 497 |
| İslamileşmiş Uygarlığın İlk Felsefe Okulları .....                               | 527 |
| İlk Çevirmenler, Filozoflar ve Bilginler, MS 770-970 .....                       | 528 |
| İlk Klasik Arap Edebiyatçıları .....                                             | 539 |
| Yüksek Halifeliliğin Zayıflaması, MS 813-945 .....                               | 573 |
| Dördüncü Fitne: Memun'un Savaşları .....                                         | 576 |
| Abbasî Halifeleri, MS 833-945 .....                                              | 582 |
| Halef Devletler ve Beylikler: Halifeliliğin Kontrolünün Zayıflaması .....        | 587 |

## HARİTALAR

|                                                                                            |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Afro-Avrasya kara parçasında yer alan ülkeler (1970).....                                  | 123 |
| Akdeniz ve Hindistan çevresindeki merkezi bölge, ykl. MS 600: .....                        | 158 |
| Milattan sonra yedinci ve sekizinci yüzyıllarda ticaret yolları .....                      | 165 |
| İslam'ın doğuşundan önce Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan<br>bölgede yer alan topraklar ..... | 173 |
| Muhammed'in zamanında Arabistan'da şehirler ve kabileler.....                              | 199 |
| MS 656 yılına kadar Bereketli Hilal'in ve komşu toprakların fethi.....                     | 261 |
| Harun Reşid döneminde Müslüman toprakları, MS 786-809 .....                                | 364 |
| Milattan sonra dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Müslüman ülkeler.....                       | 384 |

## Türkçe Baskıya Önsöz

İnsan olabilmenin evrensel kök ilkesi adalettir. Adalet tanrısal yaratımın da aklın, dinin ve bilimin de kurucu ilkesidir. Kur'an'da yer alan şu uyarı dikkat çekicidir: "Ey iman edenler! Allah hakkı için dosdoğru, adaletli şahitler olun. Sakın bir topluluğa olan öfkeniz sizi adaletsizliğe sevk etmesin." (5/8) Adalet aynı zamanda barışın da temelini oluşturmaktadır; bu anlamda devletin dini adalettir. Uygarlığın omurgasında bilim ve sanat vardır. Ancak özgürlüğün ve adaletin yaşam biçimi haline geldiği, yüksek güven kültürünün yaratılabildiği ortamlarda uygarlıktan söz edilebilir. Bu çerçevede insanlığın bugün birtakım varoluşsal sorunlarla karşı karşıya olduğunu, bir "uygarlık krizi"nin ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Toynbee'nin dediği gibi, "Uygarlık diye adlandırdığımız gelişme teknolojide, bilimde ve gücün gayri şahsi kullanımında meydana gelen gelişmedir; dürüstlükte yani ahlakta meydana gelen bir gelişme değildir." Teknolojinin insanlığın geleceğini tehdit ettiği, insanı esir almaya başladığı bir süreçten geçiyoruz. Artık insanca yaşayabilmek, birey ve toplum planında insanların birbirlerini dürüstçe anlamalarına bağlıdır. Farklı dinlere, farklı geleneklere mensup olmak "insanı" anlamaya engel olmamalıdır.

İnsanın bilgi varlığı olması, öncelikle hazır bulduğu mirası anlamasını gerektirir. Anlama faaliyeti bütünüyle geçmişe yöneliktir; olaylar ve olgular yaşanırken onların farkına varabiliriz fakat onları ancak olup bittikten sonra anlayabiliriz. Ne var ki içinden geçtiğimiz süreçler, olaylar ve olgular ile "anlama" arasındaki mesafeyi çok kısaltmıştır. Öyle ki değişimin hızı anlamayı güçleştirdiği gibi, bir olay olurken onun nasıl anlaşılması gerektiği hakkında yapılan yönlendirmeler, yani algı yönetimi de bugün tarihin inşasında karşımıza çıkan yeni bir aşamayı işaret etmektedir. Olgular ile algı iç içe girmiştir; hayal ve hakikat arasındaki sınır iyice belirsizleşmiştir. İnsanın varoluşsal korkuları derinleşmiş, "anlam" ve "anlam arayışı" küresel bir krize dönüşmüştür.

İçinden geçtiğimiz süreçlerde ortaya çıkan devasa sorunlar insanlık için bir tür "beka" meselesi anlamı taşımaktadırlar. Şimdiye kadar olup bitenler-

den, yaşananlardan gerekli dersleri çıkaramazsak belki de kendi sonumuzu kendi ellerimizle hazırlamış olacağız. Bilim ve teknolojiadaki muazzam gelişmeler, güç artışı insanın gözünü kamaştırmaktadır. Fakat dünyayı silah deposuna dönüştürdüğümüz de yadsınamaz bir gerçektir. Açlıktan dolayı gerçekleşen ölüm vakaları kadar obezite nedeniyle meydana gelen ölüm vakalarının da insan onurunu yaraladığını görmezden gelemeyiz. Gelecek kaygısı, bilim ve teknolojiadaki gelişmelerin insanı esir almaya başlaması, insanoğlunun dik-katinin yeniden ve daha anlamlı bir biçimde “geçmiş”e yönelmesine sebep olmuştur. Geçmiş düristçe, samimiyetle anlamaya çalışmak artık bir varoluşsal ihtiyaç haline gelmiştir. Tarihin geçmişten gelen bilgi, belge ve bulgularla inşa edildiği gerçeği bugün daha büyük bir önem kazanmıştır. İnsan aynı zamanda bir tarihsel varlık olduğunu da yeniden hatırlamak durumundadır.

İnsanlığın geleceği yeni bir bilim paradigmasına, daha insani ve çevre dostu bir teknolojiye, insan onurunu her şeyin üstünde tutan, temel haklardan ve özgürlüklerden ödün vermeyen bir yaklaşıma ve adaletin insanı ilgilendiren her alanda temel kurucu ilke olarak kabul edilmesinden öte işlevsel de kılınmasına bağlıdır. İnsanlığı bir bütün olarak göremediğimiz müddetçe insan onurunu korumak da insanca yaşamak da dünyanın yaşanılabilir bir yer olmasını sağlamak da mümkün olmayacaktır. Aynı şekilde insanlığın bütün kazanımları da bir bütün olarak görülmek durumundadır. Bu bilgi ve bilinci ancak adaletle inşa edilmiş bir tarih anlayışı ile sağlamak mümkündür.

Marshall G. S. Hodgson’ın *İslam’ın Serüveni* insanlığın ihtiyaç duyduğu bilinç ve tarih için hem bir örnek, hem de gerçekten iyi bir başlangıç kitabı olabilecek nitelikleri haizdir. İnsanlığın geleceği düşmanlığa, ötekileştirmeye değil, insana *insan* olduğu için değer vermeye, insanlığın birikimini bir bütün olarak düristçe anlamaya ve evrensel ölçekte değerler üretmeye bağlıdır. Hodgson insanlık tarihini bir bütün olarak görmeyi başarmış, Avrupamerkezci yaklaşımın yanlışlığını göstermiş, insanlığın doğal akışına İslam’ın ve Müslümanların yaptıkları katkılara çalışmalarında hakkaniyetle yer vermiştir. “Hodgson’ın önemi, *İslam’ın Serüveni*’nde İslam çalışmalarına yaptığı kavramsal ve metodolojik katkılardan ileri gelmektedir. İslam üzerine çalışan Batılı çağdaşları arasında Hodgson, İslam tarihini başlangıcından günümüze kadar peş peşe gelen Müslüman kuşakların ahlaki ve dini diyalogu ve dünya tarihinin önemli bir parçası olarak değerlendirmesiyle temayüz etmiştir... Klasik şarkiyatçı yaklaşımının aksine İslam uygarlığını sadece Ortadoğu havzasıyla sınırlamayıp dünya tarihi bağlamında ele alması ve İslam’ın doğuşunu Arabistan’ın şartlarında değil Batı Asya genelinde değerlendirmesi Hodgson’ın en ilgi çekici tarafıdır.” (Edmund Burke, III, DİA, 18, 212)

Hodgson, gerek *İslam’ın Serüveni*’nde gerekse diğer eserlerinde benimsediği bakış açısıyla, takip ettiği yöntemle, kullandığı yeni kavramlar ve konuya hâkimiyetiyle hem ufuk açmış hem de alışlageldik bakış açılarını ve yaklaşım

tarzlarını eleştirmek suretiyle daha özgün anlama biçimleri geliştirmiştir. “Onun tarih disiplinine yaptığı önemli katkılardan biri de ‘modern’ diye adlandırdığı 1500 yılından sonraki tarihi tekrar değerlendirmesi ve Avrupa’yı bu şema dâhilinde yeniden ele almasıdır. Hodgson, bir İslam tarihçisi olarak yaşadığı dönemde geçerli modernizasyon teorisinin temel özelliklerinden biri olarak istisnaileştiriciliği bir yana bırakarak modernliğe değişik bir yorum getirmiştir. Bazı tarihçilerce Batılılaşma ile karıştırılan modernliğe Hodgson dünya çapında yaşanan bir süreç olarak bakar. Batı’nın zirai medeniyetin kısıtlamalarından ilk kurtulan toplum olduğunu kabul etmekle birlikte bu gelişmenin dünya tarihi bağlamında ele alınmasında ısrar eder.” (Edmund Burke, III, DİA, 18, 212) Onun İslam dini ve uygarlığı ile ilgili yaklaşımı da dikkat çekicidir. “İslam’ı hem bir din hem de bir dünya uygarlığı olarak ele alan Hodgson, doğrudan doğruya İslam dininden söz ederken ‘İslam’ ve ‘İslami’ kavramlarını, bir dünya uygarlığı olarak İslam’dan söz ederken ise ‘İslamileşmiş’ (Islamicate) kavramını kullanmaktadır. Ona göre İslam uygarlığı başka uygarlıkların birikimlerini değerlendirip özümsemiği için İslamileşmiş bir uygarlıktı.” (Edmund Burke, III, DİA, 18, 212)

Vefatından sonra *İslam’ın Serüveni*’ni baskıya hazırlayan meslektaş ve dostu Reuben W. Smith’in de dikkat çektiği gibi Hodgson sözlüklerde karşılığı olmayan ‘Islamicate’ gibi birtakım İngilizce kavramlar üretmiş, pek çok kavramın içeriğini ise yeniden tanımlamıştır. Ürettiği bazı kavramlara başka dillerde karşılıklar bulmak her zaman kolay değildir. Bu nedenle biz de *İslam’ın Serüveni*’nin çevirisinde pek çok kavramı onun kullandığına en yakın biçimde korumayı tercih ettik. Örneğin “Cemai-Sünni” kavramını her ne kadar “Ehli Sünnet ve’l-Cemaat” diye Türkçeye çevirmek mümkün görünüyorsa da Türkçeye yerleşmiş bu deyim Hodgson’ın “Cemai-Sünni” kavramını her zaman karşılamamaktadır. Bu nedenle bu terimi çeviri boyunca özgün haliyle kullanmayı tercih ettik. Keza “meskûn mahal” anlamına gelen ve fakat Hodgson tarafından biraz farkı bir anlamda kullanılan “Oikoumene” terimini de “Ekümene” sözcüğü ile karşıladık. Bu değerli eseri okurlar ile buluşturmaya çalışırken esas amacımız Hodgson’ı anlamak ve onun düşüncelerini kendi anlam çerçevelerini bozmadan Türkçeye aktarmaktı. Bu bağlamda sadece konuyu daha anlaşılır kılabilmek için bazı notlarla bazı noktalara dikkat çekmeye çalıştık. Yazarla çevirmen, kitapla okuyucu arasındaki iletişim kanallarının sağlıklı şekilde işlemesi için editör olarak azami dikkati gösterdiğimizi söyleyebiliriz.

*İslam’ın Serüveni* Hodgson’ın oldukça kısa sayılabilecek hayat serüveninde, bir insanın istediği zaman adalet duygusunu nasıl içselleştirebileceğini ve neler başarabileceğini gösteren ilginç bir örnek olarak karşımızda durmaktadır. Okur sorumluluğu her kitaba eleştirel yaklaşmayı gerektirir. Bu bakımdan yazarın görüşlerine katılmaktan veya katılmamaktan ziyade onun ne dediğini,

ne demek istediğini anlamaya çalışmanın daha doğru bir tavır olacağı kanısındayız. Her bilim insanı –kim olursa olsun– içinde yetiştiği çağın bir ürünüdür; doğruları da yanlışları da mutlaka vardır. *İslam'ın Serüveni*, Hodgson'ın 1968 yılında henüz 47 yaşındayken vefat ettiği düşünülerek okunmalıdır. Yazarın ömrü elinizdeki eserin son cildine nihai şeklini vermeye yetmemiş, eseri yayıma hazırlayıp yayımlamak Hodgson'ın yakın dostu Reuben W. Smith'e nasip olmuştur.

Hodgson'ın *İslam'ın Serüveni* İslam'ı ve Müslümanların uygarlığa katkılarını anlamak isteyenler için gerçekten ufuk açıcı bir çalışmadır. İnsanlığın geleceğinde barıştan, insanca yaşamaktan söz edilecekse Hodgson gibi bilim insanlarının sayısının artması gerekmektedir. İnsan onurunun korunması, yaşamın en yüksek değer olduğu bilincinin aşılması ve insanlığın mutluluğu, din ile ve bilimin işbirliğine bağlıdır. Bilim kötü insanların elinde kötülüğü çoğaltsa da insanlığın yolunu aydınlatan tek meşaledir.

Bu vesileyle *İslam'ın Serüveni*'nin Türkçeye kazandırılmasında büyük emeği geçen başta Ünal Sevindik, İsmail Yılmaz, Hüseyin Aykol, Gamze Uçak olmak üzere tüm Phoenix Yayınevi ailesine teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Hasan ONAT  
Ankara, 2017

## Marshall Hodgson ve *İslam'ın Serüveni*

Marshall Goodwin Simms Hodgson, 10 Haziran 1968 tarihinde, kırk yedi yaşındayken, bu ve diğer eserlerini tamamlayamadan hayata veda etti. Öldüğü sırada *İslam'ın Serüveni*'nin altı kitabının ilk dördünün taslakları tamamlanmış halde bir yayıncıya iletilmişti (gerçi hâlâ bazı ufak düzeltmelerin yapılması ve bazı dipnotların eklenmesi gerekiyordu); Beşinci Kitap'ın büyük kısmı üzerinde bir kez daha çalışmıştı ve Altıncı Kitap'ta bazı düzeltmeler yapılması gerektiğini belirtmişti. Tabloların ve çizelgelerin çoğu henüz taslak halindeydi ve kitapta yer almalarını istediği haritalar ayrıntılı olarak hazırlanmamıştı. *İslam'ın Serüveni*'ne genel haliyle benzeyen çok daha kısa bir metni birkaç yıldır lisans ve lisansüstü öğrencileri tarafından kullanılıyor ve talep ediliyordu. Başlangıçta bu kısa bir özet şeklindeydi, bazı bölümleri sadece iki veya üç sayfadan oluşuyordu, bazıları da henüz yazılmamıştı. Hodgson ise sürekli yazıyor, önceden yazdıklarını siliyor, yerine başka şeyler yazıyor ve hem yakınındaki hem de uzaklardaki meslektaşlarının eleştirilerini bekliyordu. Aynı zamanda bir dünya tarihi üzerinde de çalışıyordu ve okurlarının bir gün bunları okuyabileceğini umduğunu, çünkü tarihte yaşanan gelişmelerin ancak tarihin bütünlüğü içinde anlaşılabilceğine ve bu bütünün insanlık tarihinin tamamını kapsaması gerektiğine uzun süredir ikna olduğunu söylüyordu. Bu dünya tarihinin yüzlerce sayfayı bulan bir taslağı hazır olmasına rağmen maa- lesef artık yayınlanması mümkün değil; çünkü bu taslağı Hodgson'ın ölümü- nün ardından anlamlı bir bütün haline getirip kitaplaştırmak ona ait eserin ona ait olmaktan çıkmasına neden olacak müdahalelerde bulunmayı gerektiri- yordu. Bununla birlikte onun bu dünya tarihinin temel varsayımlarının ve görüş açılarının bir kısmı *İslam'ın Serüveni*'nde, özellikle "İslam Uygarlığı Çalı- şmalarına Giriş" bölümünün çeşitli kısımlarında (Hodgson esasen bunların eserinin ekleri olmasını planlamıştı) bulunabilir. Hodgson kendine özgü fikir- lere sahip, yorulmak bilmez, titiz ve çalışkan biriydi. Her yerden sürekli tavsi-

ye almaya çalışmasına rağmen editörün onun metnini değiştirmesi olasılığına bile şiddetle karşı çıkardı.

Onun ölümünün ardından bu eseri basılmış halde görmeyi kabullenmeyi güçlükle başarabildim. Onunla birlikte çalışmış, hatta bir süre onun ofisini de paylaşmıştım ve Chicago Üniversitesi'nde aslında onun ön ayak olduğu ve iki yıl boyunca birlikte verdiğimiz İslam uygarlığı tarihi dersini ondan tamamen devralmıştım. Hodgson *İslam'ın Serüveni*'ni aslında bu dersin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yazmak istemişti; ama bu sırada söylemesi gerektiğini düşündüğü şeylerin çoğunun herhangi bir sıradan ders kitabının olanaklarını fazlasıyla aştığını fark etti. Her zaman kitabının hem meslekten olmayan eğitimli insanlara hem uzmanlara hem de öğrencilere hitap etmesini istemişti; bunların üçüne birden tek bir eserle ulaşabileceğini düşünmüştü. Sonuçta ortaya bu kitap çıktı.

Muazzam miktarda not tutmuştu ve izleyebileceği bütün seçenekleri teker teker ele almıştı; elinde sayısız tamamlanmış tablo, çok sayıda taslak ve plan vardı. Aynı şey, maalesef yüksek maliyetler yüzünden vazgeçilmesi gereken resimlemeler için de geçerliydi. Ben de bu yüzden mümkün olduğunca incelikli biçimde çalışmam ve onun taslaklarını olabildiğince korumam gerektiğini gördüm. Dolayısıyla eserin ilk üçte ikisinde son üçte birinde olduğundan çok daha fazla tablo ve harita vardır. Onun yazı üslubuna özellikle müdahale etmedim; taslaklarda onun kasıtlı olarak değişiklik yaparak, daha az ayrıntılı önceki üslubunu sonradan daha karmaşık hale getirdiği yerler vardı. Hedefi daima her cümlemin veya paragrafın mümkün olan en fazla anlamı içermesini sağlamak, bu sırada bunu sadece kendi istedikleriyle sınırlamak olmuştur. Ortaya attığı yeni terimlerden bazıları kulağa hoş gelmeyebilir; bununla beraber o, bir kültürde aşına olunan bir sözcüğe veya bir kavrama başka bir kültürün bağlamında görünüşte benzer bir anlam yüklerken düşülebilecek tuzaklara karşı okurlarını başka pek çok yazarın uyardığından daha fazla uyarmıştır. Onun dünya tarihi de bu tarz kaygıları ön planda tutacaktı. Elimden geldiğince onun notlarına bağlı kaldım. Sonraki yazılarında farklı yazılışları, hatta bazı durumlarda farklı bir terminolojiyi kullanmayı seçtiği için, bunlara bir ölçüde tutarlılık kazandırmaya çalıştım. Birkaç durumda geleneksel tarihleri değiştirmiş ve alışılmışın biraz daha dışında bir zamandizini tercih etmiş; ben bu tarihleri olduğu gibi bıraktım. Sadece Altıncı Kitap'ta yer alan, ayrıca içine alınmış birkaç nota müdahale ettim. Umuyorum ve inanıyorum ki bu eser tamamen ve doğrudan ona aittir, ben de onu değiştirecek hiçbir şey yapmamışımdır.

Marshall Hodgson'la bir şekilde temas kurmuş hiç kimse onun kişiliğinden ve ortaya koyduğu uzmanlıktan etkilenmeden edememiştir. O, daha fazla tanınan bilginlerin arasında pek öne çıkmayan bir devdi. Sahip olduğu

Quaker\* arka planı ona gerekli olduğunda mutlak bir kararlılıkla desteklenen dingin bir incelik sağlıyordu; ders verdiği sınıflarda özellikle Kur'an ve tasavvuf (Sûfilik) bağlamında anlattığı kişilik tipine belki de başka öğretmenlerin çoğundan daha yakındı. Dar kafalı bir uzman olmadığı için Chicago Üniversitesi'nin geniş kapsamlı entelektüel ilgilere sahip Toplumsal Düşünce Komitesi'yle yaptığı çalışmalar da ona kendi İslam araştırmaları ve öğretmenliğinin sağladığıyla yarışabilecek düzeyde memnuniyet vermişti.

Yaşıyor olsaydı edebileceği teşekkürlerin bu durumda edilmesi olanaksızdır. Dünyanın her tarafından öncü İslam bilginleri onun eserinden parçalar okumaktadırlar. Kendini bütünüyle araştırmalarına vermek için verdiği derslerden ve idari görevlerinden birkaç kez izin alabilirdi ama o sadece bir veya iki değerli fırsatı değerlendirmeyi tercih etti. Dostları, özellikle de öğrencileri ona yardımcı oldu. Onun meslektaşları ve öğrencileri arasından bana incelik ve istekle yardımlarını sunanlara adlarıyla burada teşekkür ederim: Değerli tavsiyeleri dolayısıyla Profesör William H. McNeill, Profesör Muhsin Mahdi ve merhum Profesör Gustave von Grunebaum'a; şimdi hepsi kendi kariyerlerini sürdüren mezun öğrencileri Harold Rogers, Marilyn Robinson Waldman, William Ochserwald ve George Chadwick'e ve burada adını anmamın mümkün olmadığı çok sayıda insana teşekkür ederim.

Ve en önemlisi, Marshall Hodgson'un, yıllar boyunca en zorlu koşullarda bile bütün bu çalışma için sayısız saat harcamış olan eşi Phyllis'e teşekkür etmek istiyorum. Her ikisi de geri kalanlarımıza muazzam birer örnek oldular.

REUBEN W. SMITH  
Callison Koleji  
Pasifik Üniversitesi

---

\* Mevcut Hristiyan mezheplerinden memnun olmayanların on yedinci yüzyılda İngiltere'nin kuzeybatısında kurdukları, içsel aydınlanmaya önem veren bir Hristiyan mezhebi. (ed.)

## Yayıncının Notu

Marshall Hodgson'un ölümünün ardından bu muazzam eserin tamamlanmasına yaptığı katkılara dair Reuben W. Smith'in açıklaması gereğinden fazla mütevazıdır. Kendisi dört yılı aşkın bir süredir, başka bir durumda kendi araştırmalarına ve yazılarına ayırabileceği sayısız saatini meslektaşının eserini tamamlamak gibi zor bir görev için harcamıştır. Bu özverili tavrı ve sayısız soruya yanıt ararken sergilemekten vazgeçmediği güzel mizacı dolayısıyla Chicago Üniversitesi Yayınevi olarak bütün öğrenciler ve bu eserin bütün okurları adına Bay Smith'e teşekkür etmek istiyoruz.

Chicago Üniversitesi Yayınevi *İslam'ın Serüveni*'ni ticari bir yayıncıdan devraldığında metnin tamamı çoktan İngiltere'de Unwin Brothers Limited tarafından dizilmiş ve Bay Smith tarafından tashih edilmişti. Geriye sadece tablolar ve haritalarla ilgili bazı kararları vermek kalmıştı. Yayınevi, Bay Smith'e danıştıktan sonra bütün tabloları Marshall Hodgson'un başta planladığı şekilde kitaba koymaya, bunlardan sadece tamamlanmamış veya nispeten önemsiz sayılabilecek birkaçını kitabın dışında bırakmaya karar verdi. Kitaptaki kavramlar, tabloların içerikleri ve başlıkları tamamen Hodgson'a aittir, biz sadece bunları asıllarına olabildiğince sadık kalarak yeniden üretmeye çalıştık.

Harita başlıklarının geçici bir listesi Hodgson'un notlarından ve metindeki atıflarından Smith tarafından çıkarılmıştı. Bu listeyi kullanıp Smith'in alan hakkındaki engin bilgisinden ve Hodgson'un hedefleri ve görüş açılarına dair anlayışından yararlanarak, Chicago Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi ve şu sıralar İslam uygarlığı dersini veren profesörlerden biri olan John E. Woods bu ciltlerde yer alan haritalar dâhil olmak üzere tüm haritaları temize çekti. Onun taslaklarından yola çıkan Wisconsin Üniversitesi Haritacılık Bölümü de haritaların son hallerini ortaya çıkardı.

Üç cildin dizinleri de Chicago Üniversitesi mezunu Yusuf I. Ghaznavi tarafından ve Hodgson'un eski bir öğrencisi olan eşi Huricihan tarafından hazırlandı. Bay Ghaznavi ayrıca Hodgson'un özgün sözlükçesini üç ciltlik formata

uygun olacak kalıba soktu; böylece her ciltte mevcut olup anlamı bilinmeyen sözcüklerin tanımlarının bulunmasını sağladı.

Bu ciltleri teker teker olduğu gibi set halinde piyasaya çıkarma kararı Hodgson'un özgün planında birkaç değişiklik yapmayı zorunlu kıldı. Hodgson yazdığı bir dizi "Ek"te İslam'a özgü terimlerin anlamı, transliterasyon, kişi adları, tarihler, tarihsel yöntem ve eserinin başka önemli yönleri hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur. Bu unsurlara aşına olmak okurun bütün eseri anlamasına fazlasıyla yardımcı olacağı için bunların hepsini birinci cildin başına koymaya karar verdik ve bu süreçte sadece "Ekler" şeklindeki başlığı "İslam Uygarlığı Çalışmalarına Giriş" şeklinde değiştirdik. Metin içinde "Ekler"e yapılmış –umuyorum ki bütün– atıfları da buna uygun biçimde Giriş'e atıfta bulunacakları şekilde değiştirdik. Hodgson "Daha Fazla Bilgi için Seçilmiş Kaynakça" kısmını da uygun bir biçimde, bizim birbirleriyle tutarlı üç parçaya bölmemize ve buna uygun olarak her cildin kendi "Seçilmiş Kaynakça"sına sahip olmasına olanak verecek şekilde kronolojik kısımlar halinde düzenlemiş. Genel eserlerin hepsi Birinci Cilt'te listelenmiştir. Sözlükçe ile ilgili olarak biraz daha fazla güçlüklerle karşılaştık. Okurun rahat etmesi hedefiyle yine her ciltte ayrı bir sözlükçe olmasını sağlamaya çalıştık, bununla birlikte sözcüklerin çoğu üç ciltte de kullanılıyor. Son olarak Hodgson, bütün eserine bir tane ve altı "kitabının" her birine birer başlık vermiş olmasına rağmen, eserin üç cilde bölüneceğini öngörmemiştir; başka yerlerde kullandığı terminolojiden yola çıkarak biz de her bir cilt için ayrı birer başlık belirledik.

Chicago Üniversitesi Yayınevi olarak *İslam'ın Serüveni* adlı eseri, onun yayınlanmasını uzun zamandır bekleyen çok sayıda öğrenciye ve dostu sunabilmekten memnuniyet duyuyor, sadece Marshall Hodgson'un artık bu memnuniyeti paylaşamayacak olmasından üzüntü duyuyoruz.

# İslam'ın Serüveni

# Dizin

- Abbasîler, 309, 322, 342, 343, 344, 347,  
353, 356, 365, 368, 376, 377, 378, 381,  
387, 398, 400, 401, 412, 413, 424, 431,  
445, 447, 452, 453, 460, 461, 464, 467,  
478, 480, 552, 553, 554, 555, 561, 567,  
568, 598, 609, 611
- Abdullah b. Abbas, Muhammed'in  
kuzeni, 320
- Abdurrahman İbn Rüstem, 383
- Abdülaziz b. Mervan, 325
- Abdûlmelik, Mervani halife, 27, 184, 257,  
281, 282, 284, 285, 288, 291, 307, 308,  
309, 310, 311, 312, 314, 325, 334, 335,  
336, 339, 353
- Abdülvehhab, 100
- Afro-Avrasya Ekümenesi, 151, 154, 167,  
168, 187, 295
- Afşin, el-, Abbasi komutanı, 579, 580
- Ağlebîler, 385, 572, 587
- Ahameniş Pers İmparatorluğu, 157, 160,  
161, 170, 183, 185, 351
- Ahmed b Tolun, Mısır'ın Türk valisi, 584
- Ahmed b. Hanbel, 412, 431, 474, 475, 477,  
478, 573, 575, 610
- Ahura Mazda, 169, 176, 186, 379, 390
- Akabe, 222, 243
- Akkadlar, 152
- algorizm (algoritma)*, 503
- Ali Rıza, 458, 575, 576
- Allah, 43, 107, 109, 110, 203, 207, 208, 211,  
215, 220, 223, 231, 238, 239, 251, 311,  
379, 404, 415, 446, 489, 609, 612, 613
- Altheim, Franz, 73, 74, 185
- Amr el-Câhız, 539, 558, 562, 563, 564, 604
- arabesk, 112
- Arabiyat, 547
- Arabiyatçı, 69, 71, 72, 76, 253
- Aramca, 69, 72, 152, 154, 156, 160, 162,  
191, 198, 222, 258, 542
- Aramiler, 292
- Araplar, 40, 41, 71, 94, 97, 109, 184, 189,  
197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 207,  
211, 225, 229, 232, 233, 234, 241, 243,  
247, 252, 255, 262, 264, 265, 266, 267,  
269, 271, 272, 276, 278, 283, 289, 292,  
306, 307, 308, 310, 312, 313, 314, 315,  
318, 319, 325, 335, 337, 338, 351, 357,  
369, 381, 382, 414, 552, 553, 571, 604,  
605
- Aristoteles, 182, 302, 503, 506, 516, 517,  
520, 521, 524, 545
- Arsak hanedanı, 161, 162, 181
- ashab (Muhammed'in dostları), 255
- astroloji, 509, 510
- astronomi, 153, 162, 369, 500, 501, 503,  
505, 509, 511, 512, 518, 550
- Asurlular, 160
- atlas, 89, 595
- Attika, 60
- Azerbaycan, 113, 387, 571, 573, 579
- Azrakîler, 283
- Bâbek, 387, 573, 576, 579, 586
- Babil, 153, 157, 183, 185, 263, 511
- Babilliler, 152, 511
- Bağdat, 183, 201, 260, 302, 344, 350, 352,  
357, 358, 362, 365, 367, 369, 370, 372,  
373, 375, 376, 429, 431, 433, 452, 468,  
470, 471, 475, 476, 478, 491, 498, 525,  
528, 554, 556, 558, 559, 571, 572, 574,  
575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 584,  
585, 586, 587, 590, 591, 593
- Bahreyn, 250, 588
- Bahtîşu, Nesturi hekim, 370
- Basetti-Sani, Giulio, 55
- Basra, 166, 187, 262, 263, 267, 274, 276,  
277, 281, 283, 284, 285, 308, 310, 314,  
321, 323, 324, 325, 329, 331, 332, 339,

- 345, 357, 369, 370, 468, 480, 546, 558,  
571, 585
- Basra Körfezi, 187, 267
- bâtın*, 333, 570, 609
- Bâtıniye, 301, 609
- Baykent, 288
- Becker, Carl, 53, 58, 132, 545, 602
- bedevi, 58, 97, 245, 542
- Bedevi Arabistan, 192, 197, 200, 204, 230,  
242, 255, 258
- Bedeviler, 194, 196, 198, 247, 414, 420, 502,  
559, 561, 586
- Bedevilik, 196, 198, 205, 291
- Bedir Savaşı, 242, 243, 249
- Belâzurî, el-, 539, 549, 574, 602
- Belh, 366
- Benu Gassan, 251
- Benu Hanife, 253
- Benu Haşim, 206, 220, 221, 243
- Benu Kaynuka, Yahudi kabilesi, 228, 229,  
243, 245
- Benu Kureyza, Yahudi Kabilesi, 245, 246
- Benu Nadir, 243, 245, 246
- Benu Ümeyye (Emevi ailesi), 273, 279
- Bereketli Hilal, 68, 70, 113, 136, 137, 151,  
152, 154, 157, 161, 166, 172, 174, 182,  
183, 185, 187, 188, 193, 196, 197, 200,  
204, 257, 260, 261, 272, 291, 296, 302,  
356, 370, 381, 386, 392, 431, 461, 542,  
543, 549, 572, 586, 587
- berîd* (ulak hizmeti), 374
- Bermekî ailesi (Vezirler hanedanı), 358,  
365, 366
- Bethmann, Eric, 55
- Beyt ül-Hikme, "Hikmet Yuvası", Bağdat,  
369
- bidat , (yenilik, "icat çıkarmak"), 317, 319,  
333, 529
- Bîn Bir Gece Masalları*, 362
- Bîrûnî, el-, 511
- Bistâmî, Bayezid el-, 485, 492, 493, 494,  
496, 497, 498
- Bizans Devleti, 60, 74, 87, 204, 241, 243,  
246, 247, 248, 250, 251, 255, 256, 261,  
263, 264, 267, 271, 280, 288, 296, 309,  
311, 312, 335, 337, 360, 363, 420, 481,  
539, 592
- Buda, 156, 168
- Budizm, 134, 169, 184, 188, 301
- Buhara, 347, 587, 590
- Buharî, el-, Hadis derleyicisi, 33, 408, 411,  
569, 573, 605
- Büveyhî hanedanı, 592, 593
- Büyük *Gaybet*, 460, 574
- Büyük İskender, 161, 162, 170, 185, 499
- Büzürçmihr, Sasani veziri, 352
- Cabir b. Hayyân (Lat. Geber), 468, 506,  
528
- Cafer-i Sâdık, imam, 327, 451, 506
- Cahen, Claude, 70, 343, 437, 596, 597, 602
- cahiliye*, 225
- Cebrail, 211
- Cehm b. Safvan, 342
- Celâleddîn Rûmî, 488
- cemaat, 108, 174, 176, 179, 180, 219, 220,  
221, 223, 225, 230, 236, 239, 240, 262,  
266, 277, 279, 285, 311, 313, 315, 322,  
330, 332, 334, 345, 346, 377, 378, 391,  
395, 396, 398, 399, 405, 407, 408, 413,  
414, 431, 446, 450, 451, 452, 453, 471,  
472, 475, 498, 522, 540, 542, 578, 612,  
613
- Cemaî-Sünnî, 346, 348, 371, 402, 405, 413,  
428, 429, 431, 433, 435, 436, 455, 457,  
461, 470, 471, 475, 476, 478, 479, 480,  
566, 570, 575, 583, 586, 611, 612, 613
- Cemel Savaşı, 276
- Cerir, şair, 292, 431, 574
- Cezire, Mezopotamya, 258, 283, 298, 310,  
324, 347, 356, 370, 571, 592
- Christensen, Arthur, 73, 185
- cihat, 111, 337, 363, 610, 611
- Cimriler Kitabı*, 562
- cinler, 203
- cizye* (kelle vergisi), 337, 611
- Columbus, 81
- Cragg, Kenneth, 55, 598
- Cübbâî, el-, 534
- Cündişapur, 189
- Cüneyd, el-, Bağdatlı Sufi üstadı, 496, 497,  
498
- çilecilik, 360
- Çiviyazısı geleneği, 151, 152, 153, 154,  
156, 157, 161, 162, 499, 500, 504, 538,  
539, 540
- dâî(ler)*, 464, 588

Dalmaçya, 182  
Darius, 351  
*Darü'lislam*, 92, 422, 429, 467, 609  
Davut, 544  
Deve göçebeliği, 193, 200  
Deylem, 592  
Deylemiler, 592  
Dicle, 145, 183, 260, 263, 264, 324, 343,  
357, 579, 585  
*Dihkânlar*, 590  
Din Günü, (Kıyamet Günü), 213, 239, 529  
*dînâr* (altın para), 311  
*Divan* (İmru'ül Kays'ın toplu şiirleri), 554  
Diyala, 260, 580  
Ebu Bekir, ilk halife, 41, 217, 222, 232, 254,  
257, 258, 263, 266, 273, 295, 331, 434,  
608  
Ebu Dar, 313  
Ebu Hanife, 321, 330, 334, 358, 365, 392,  
395, 403, 412, 416, 452, 610  
Ebu Haşim, 342  
Ebu Leheb, 220, 221  
Ebu Müslim, 342, 343, 344, 347, 386, 387  
Ebu Seleme, 344  
Ebu Süfyan, 242, 250, 261, 273, 274  
Ebu Talip, 217, 221, 273, 341  
Ebu Temmâm, 539, 559  
Ebu Ubeyde, 283, 556  
Ebu'l-Atahiye, Arap şair, 358, 368  
Ebu'l-Hattab, Şii kuramcı, 451, 452  
Ebu'l-Huzeyl, 529  
Ebu'l-Saraya, Şii isyancı, 571, 576  
*edep*, 301, 302, 439, 538, 539, 545, 546, 547,  
548, 555, 556, 557, 558, 590, 609  
*edip*, 22, 35, 44, 49, 60, 64, 78, 99, 112, 118,  
128, 145, 187, 200, 212, 213, 219, 221,  
224, 229, 238, 242, 243, 245, 247, 248,  
252, 254, 264, 267, 285, 345, 391, 400,  
415, 423, 426, 473, 474, 502, 518, 533,  
545, 546, 547, 548, 574, 579, 583, 586,  
609, 611  
Ehl-i Beyt, 326, 342  
Ehl-i Hadis (bkz. Hadis Ehli), 102, 410,  
452, 470, 573, 574, 609, 610  
Eksen Çağı, 74, 75, 81, 149, 153, 156, 157,  
159, 160, 161, 164, 168, 172, 176, 180,  
181, 185, 187, 295, 299, 426, 499, 538,  
544

Ekümene, 75, 80, 96, 150, 151, 153, 154,  
163, 166, 167, 168, 169, 177, 185, 188,  
296, 544  
*el-Emin*, güvenilir, Muhammed'in  
Mekke'deki lakabı, 206  
*emir el-müminin*, 266, 363  
*emir ül-ümera*, 591, 593  
*Ene'l-Hakk*, Hakikat (Tanrı) benim, 493  
Ensar, 225, 227, 254, 273, 276, 321, 395,  
609  
Ermeniler, 60, 379  
Eş'arî, Ebu Hasan, el-, 530  
Eş'arîler, 532, 533, 534, 535  
Evs Kabilesi, Medine, 222  
Evzâî, el-, Suriye'nin en önemli fıkıhçısı,  
395, 412, 452  
Fadıl b. Yahya, 366  
Fârâbî, Ebu Nasr, el-, 519, 524, 525, 526,  
528, 587, 592  
Fas, 95, 113, 383, 590, 597  
Fatma, Muhammed'in kızı, 280, 454, 461,  
609  
Fatmîler, 358, 457, 574, 587, 589, 590, 593,  
609  
Fatiha suresi, 238  
Felasife, 302, 508, 509, 512, 514, 519, 528,  
529, 544, 545, 546, 578, 610  
Ferezdak, şair, 292, 539  
*fey*, *kamu mülkü*, 267, 273  
feylesof, 508  
*fıkıh*, 321, 391, 410, 411  
*fırka*, 102, 103, 611  
Filistin, 77, 78, 157, 223, 255, 263, 390  
Fitne, 257, 271, 276, 277, 279, 309, 311,  
324, 330, 347, 353, 371, 395, 412, 451,  
576  
Fransız Devrimi, 57, 81, 84  
Freud, Sigmund, 483, 484, 495  
Fustat (Eski Kahire), 263, 267, 272  
Galenus, 302  
Galya, 57, 87, 184, 289, 309, 335, 382  
Garp, 54, 61, 62, 63, 69, 80, 82, 85, 88, 93,  
136, 137, 138, 418  
Gassaniler, 200, 243  
*gazi* (inancı uğruna savaşan), 592, 610  
Goldziher, Ignaz, 53, 100, 225, 330, 400,  
412, 598, 605

Grunebaum, Gustave von, 15, 58, 70, 132,  
 190, 205, 482, 545, 557, 599, 604  
 Guadalquivir, 382  
 Gücerat, Hindistan, 373  
 Gürcüler, 60  
 Gürgenç, Harezmi, 366, 367  
 Habeşistan, 198, 201, 204, 205, 217, 220,  
 221, 243, 264, 335  
 Habeşliler, 200, 204  
 Haccac, b. Yusuf, el-, 281, 284, 285, 308,  
 309, 310, 314, 324, 335, 337, 338, 356  
 Haçlılar, 264  
 hadis, 34, 82, 99, 100, 101, 102, 110, 115,  
 120, 320, 321, 327, 329, 332, 346, 365,  
 400, 402, 403, 404, 405, 407, 408, 409,  
 410, 411, 412, 415, 421, 431, 433, 435,  
 438, 461, 470, 471, 472, 474, 475, 477,  
 479, 491, 497, 501, 530, 533, 534, 550,  
 554, 556, 569, 573, 577, 605, 610, 611,  
 612  
 Hadis Ehli, 332, 412, 468, 470, 471, 472,  
 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 490,  
 491, 494, 529, 530, 531, 532, 573, 575,  
 577, 578, 583, 609, 610  
 hadis ravisi, 100, 102  
*Hakk*, 488  
*Hâl*, 495  
 Halaha (Halaka), Yahudi hukuku, 391  
 Halid b. Velid, 254, 256  
 Halid el-Kasrî, 334, 340  
 halk İslamı, 377  
 Hallac, el-, 493, 497  
 Hamza, Muhammed'in amcası, 242  
 Hanbeliler, 478  
 Hanefiler, 410, 420  
 Hanifler, 208  
*haraç*, 193, 248, 267, 311, 336, 338  
 Harezmî, Muhammed b. Musa, el-, 503,  
 504, 528  
 Haricîler, 257, 275, 276, 277, 281, 283, 292,  
 309, 323, 324, 329, 330, 332, 345, 347,  
 372, 383, 386, 387, 412, 423, 452, 453,  
 464, 569, 611  
 Harûrâ, 275  
 Hasan el-Askerî, 460  
 Hasan el-Basrî, 314, 330, 332, 334, 471,  
 473, 480, 490, 497  
 Hasan, Muhammed'in torunu, 454  
 Haşimîler, 342, 343, 402, 610  
*Haşviye*, 477  
 hat sanatı, 568  
 Hatice, Muhammed'in ilk eşi, 206, 208,  
 210, 217, 221, 232, 243  
 Hazar Denizi, 164, 372, 387, 431, 573, 592  
 Hazreç, Medine'deki bedevi kabile, 222,  
 243  
 Helenistik Çağ, 162  
 Herakleios, Roma imparatoru, 243, 247,  
 258, 259  
 Herodot, 50  
 Hıristiyanlık, 53, 54, 55, 90, 126, 168, 171,  
 182, 183, 198, 204, 301, 370, 380, 418,  
 501, 521  
 Hicaz, 201, 202, 205, 209, 241, 246, 248,  
 249, 250, 256, 261, 265, 272, 280, 281,  
 284, 310, 311, 313, 315, 323, 334, 345,  
 347, 358, 362, 365, 412, 572, 586  
*Hicret*, 44, 45, 221, 222, 243, 271, 326, 601  
 Hidaş, Abbasilerin Horasan'daki lider, 342  
 Hind, Ebu Süfyan'ın karısı, 242  
 Hindular, 114  
 Hint bölgesi, 80, 551  
 Hint Okyanusu, 187, 198, 201, 296, 550  
 Hira Dağı, 206, 208  
 Hire, 200, 243, 256, 262, 263, 267, 268  
 Hişam, Mervani halifesi, 309, 339, 340,  
 341, 344, 353, 357, 359, 377, 383  
 Hititler, 152  
*hiyel*, 416, 425, 611  
 Homeros, 60, 182  
 Hucr b. Adî, 279  
 Hucvîrî, 487  
 Hudeybiye Krizi ve Antlaşması, 236, 243,  
 249  
 Huneyn b. İshâk, 501  
 Hurgronje, Christiaan Snouck, 53  
 Hurriler, 152  
*hutbe (vaaz)*, 268, 611  
 Huzistan, 189, 258, 370, 476, 576, 585  
 Hüseyin, Muhammed'in torumu, 454  
*Index Islamicus*, 70  
 Indus havzası, 264, 509  
 Irak-ı Acem, 262, 325, 592  
 İbâzîler, 347, 383, 387, 453  
 İblis (Şeytan), 214, 215, 466  
 İbn Dureyd, 564

İbn Haldûn, 97  
 İbn Hanefiyye, 281, 283, 327, 331, 342, 345, 457  
 İbn Kerrâm, 479, 573  
 İbn Kuteybe, 539, 556, 558, 604  
 İbn Mesud, 273  
 İbn Meymun (Maimonides), 94  
 İbn Mukaffa, 354, 355, 358, 367, 502, 539, 561, 562, 563  
 İbn Ömer, Medineli, 471  
 İbn Sînâ, 516  
 İbn Übey, 229  
 İbn Zübeyr, 257, 276, 280, 281, 282, 284, 313, 323, 331  
 İbnü'l-Eş'as, 310  
 İbrahim b. Agleb, 385  
 İbrahim el-Mevsilî, 365  
 İbranca, 68, 69, 143, 544  
 icma (uzlaşma), 99, 399, 406, 408, 409, 410, 433  
 içtihat hukuku (krş. meselci hukuk), 413  
 İdris b. Abdullah, 383  
 İdris II, Mağrip'teki İdrisi hükümdar, 383  
 İdrisi hanedanı, 383, 590  
 İhşidî, 574, 593  
 ihtida, 247  
*İhvân-ı Safâ*, 468  
 İkinci Fitne, 257, 278, 280, 281, 283, 288, 324, 325, 333, 337  
 ilahî yasa (bkz. Şeriat), 23  
*ilm (bilgi)*, 322  
*ilm ül-ricâl*, 408, 429  
 imamlık, imamet, 103, 327, 329, 330, 331, 332, 340, 343, 363, 393, 612  
 İmruü'l-Kays, Arap şair, 539, 554, 558, 604  
 İncil, 69, 208, 214, 219, 228, 377, 541  
 İskenderiye, 261, 263, 370  
*İslam Ansiklopedisi*, 28, 30, 31, 35, 37, 38, 39, 69, 330, 333, 386, 437, 595  
 İslami (Hicri) takvim, 44  
 İsmailîlik, 463, 465, 467  
 İsmailizm, 318  
 İsnâ'aşer'iyye (bkz. On İki İmamcılar), 460  
*isnat*, 402, 404, 407, 415, 428, 430, 431, 461, 548, 611  
 İsrailliyat, 391  
 İsraillizm, 318  
 İstahrî, el-, 539, 550  
 Jaspers, Karl, 153, 156  
 Justinianos, Roma İmparatoru, 171, 184, 390  
 Kâbe, 203, 207, 219, 231, 251, 270, 284, 334, 370, 410, 589  
*Kaderîler (Kaderiyye)*, 330, 334, 347  
 Kadı Numan, 589  
 Kadisiye, 258  
 Kâfur, 593  
*kâhin*, 211  
 Kahire, Mısır, 25, 68, 263, 267, 362, 374, 375, 498, 505, 522  
 Kahtân, kabileler bloğu, 291, 310, 335, 339, 341, 342, 386  
 Kalkedon Kilisesi, 183  
 Kalkedon Konsili, 259  
 Kara Taş, (Hacer'ül-esved), 589  
 Karmatîler, 574, 588  
 Kartaca, 385  
 Karun Vadisi, 258  
 Kasım el-Rassî, 453  
 kaside (klasik Arap lirik şiiri), 368, 539, 553, 555, 559, 604  
 Kavad (Kubat), Sasani hükümdarı, 171, 184, 188, 189  
 kelâm, 346, 469, 479, 529, 530, 532, 536, 575, 578, 611, 612  
*Kelile ve Dimne*, 367  
 Kerbelâ, 257, 280, 281, 342, 461  
 Kerrâmîler, 532  
 Keyrevan, 324, 587, 589  
 kible, 119, 230, 379, 410  
 Kıptîler, 571  
*kıyas*, 406  
 Kilikya, 261, 592  
 Kindî, Ebu Yusuf Yakub, el-, 43, 362, 521, 525, 526, 528  
 Kisâî, el-, 365  
 Kitab-ı Mukaddes, 42, 229, 540, 541, 549  
 Konfüçyüsçülük, 389  
 Konstantinopolis, 87, 171, 182, 184, 243, 246, 259, 262, 264, 280, 288, 309, 335, 369, 579  
 Kraemer, Jörg, 58, 132, 545, 600  
 Krallar Kitabı, 544  
 Kroeber, Alfred, 80

- Kserkses, 351  
Kubbetu's-Sahra, 312  
Kudûs, 170, 171, 221, 230, 231, 243, 246,  
263, 276, 312, 391, 410  
Kûfe, 32, 257, 262, 263, 267, 272, 273, 274,  
275, 276, 277, 279, 280, 281, 283, 285,  
308, 309, 310, 321, 324, 325, 331, 332,  
333, 337, 340, 341, 343, 347, 357, 359,  
368, 369, 370, 376, 395, 460, 471, 476,  
478, 546, 558, 571, 576  
*kûfi*, Arapça yazı biçimi, 311  
Kum, 325  
Kur'an karileri, 256  
Kureyş Kabilesi, 201, 202, 203, 204, 205,  
208, 216, 217, 219, 220, 221, 223, 224,  
225, 226, 228, 229, 234, 241, 242, 243,  
245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253,  
254, 261, 268, 272, 292, 321, 429  
Kurtuba, İspanya, 382  
Kusay, 202, 207, 224  
Küçük *Gaybet*, 460, 574  
*küfür*, 225  
künye, 40  
Lahmi, Arap krallığı, 200, 243, 256, 267  
*laissez-faire* (bırakınız yapsınlar), 363  
Lât, Mekke tanrıçası, 203  
Levant, 78, 79  
Lewis, Bernard, 91, 467, 596, 599  
Lübnan, 77, 78  
MacDonald, Duncan, 53  
Mağrip (Kuzey Afrika), 68, 86, 113, 182,  
191, 265, 280, 288, 324, 347, 357, 359,  
370, 381, 383, 385, 386, 387, 412, 498,  
572, 574, 587, 589, 590, 592  
Mahavira, 156  
*maksure*, 363  
Malezya, 40, 114, 167  
Mâlik b. Enes, 358, 395, 412, 611  
Malikî mezhebi, 385, 412, 589  
Malikîler, 412, 425  
Maniciler, 188, 360, 361, 468  
Mansur, el-, Abbasi halifesi, 327, 344, 353,  
354, 355, 356, 357, 358, 359, 366, 367,  
369, 370, 372, 386, 452, 471, 530, 555,  
576  
*maruf* ("bilinen"), 211  
Marx, Karl, 74, 145  
Massignon, Louis, 53, 54, 55, 114, 455,  
462, 493, 498, 502, 526, 606  
Mâtürîdî, Ebu Mansur, el-, 530  
Maurya İmparatorluğu, 161  
Mazdacılar, 136, 298, 370, 376, 379, 390,  
391, 418, 544  
Mazdacılık, 169, 186, 188, 189, 298, 380,  
381  
Mazdek, 74, 188, 189  
Mecuslar (Magi), Mazdacılığın verasete  
dayalı ruhban sınıfı, 186  
Medine, 44, 171, 184, 204, 205, 217, 220,  
222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229,  
233, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 245,  
246, 247, 248, 249, 254, 255, 256, 257,  
266, 269, 271, 273, 274, 275, 276, 278,  
280, 281, 282, 309, 312, 313, 314, 317,  
319, 321, 323, 325, 326, 330, 332, 334,  
336, 338, 340, 344, 347, 356, 365, 392,  
395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402,  
404, 407, 408, 418, 422, 423, 431, 433,  
434, 448, 460, 471, 473, 570, 609, 610,  
612  
Medine Anayasası (veya vesikası), 229  
Mehdiye, Fatımilerin Mağrip'te yer alan  
başkenti, 589, 590, 593  
*mehir*, 234  
Mekke, 44, 115, 119, 201, 202, 203, 204,  
205, 206, 207, 208, 215, 216, 217, 219,  
220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228,  
231, 234, 236, 242, 243, 245, 246, 247,  
248, 249, 250, 251, 253, 254, 257, 262,  
269, 270, 271, 272, 281, 282, 284, 310,  
311, 321, 332, 334, 340, 354, 363, 383,  
385, 396, 402, 410, 415, 448, 554, 571,  
576, 589, 609, 610, 612  
Melitene (Malatya), 262  
Memun, el-, Abbasi halifesi, 358, 369, 370,  
371, 372, 385, 387, 441, 473, 475, 501,  
503, 538, 568, 569, 571, 572, 573, 575,  
576, 577, 578, 579, 580, 583, 593  
Menât, Mekke tanrıçası, 203  
Merv, Horasan, 347, 372, 556  
Mervan b. Muhammed, 341  
Mervan II (b. Muhammed) Mervani  
halifesi, 309, 341, 343, 347, 353  
Mervanîler, 102, 270, 282, 285, 291, 292,  
305, 314, 316, 317, 320, 326, 329, 332,

- 342, 343, 347, 356, 368, 371, 376, 378,  
389, 392, 398, 399, 400, 401, 408, 410,  
414, 416, 429, 446, 452, 468, 471, 473,  
475, 480, 556, 557, 568, 579, 602, 611,  
612
- meseleci hukuk (krş. içtihat hukuku), 413
- Mesleme, 253
- Mesûdî, Ali, el-, 539, 549, 550
- Mevalî, "bağlılar" veya "azatlılar", İslam'ı  
kabul etmiş Arap olmayan kimseler,  
475
- mezalim mahkemeleri*, 426
- Mezhep, "tutulan yol", izlenen fıkıh  
sistemi, 102, 460
- Mezopotamya, 147, 164, 170, 171, 187,  
189, 204, 243, 258, 259, 264, 274, 310,  
341, 501, 580
- mihne* (bir çeşit engizisyon), 475
- mihrap*, 311
- miraç*, 221
- missa* ayini, 442
- mistisizm (bkz. Sufilik), 455, 479, 480,  
482, 483, 484, 487, 606
- Modern Cumhuriyet Türkçesi, 27
- Monofizit Hristiyanlık, 259, 260, 378, 379
- Muallakât*, İslam öncesi Arapça şiir  
derlemesi, 554
- Muaviye, Emevi halifesi, 184, 257, 261,  
262, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278,  
279, 280, 281, 282, 284, 291, 295, 310,  
312, 323, 324, 325, 330, 331, 334, 336,  
340, 341, 342, 347, 471, 584, 602
- Mudar, kabileler bloğu, 291
- Mudarî Arapça, 298, 367, 368, 406, 542,  
546, 551, 559, 565
- Mufaddaliyat*, 555
- Muhammed b. İsmail, imam, 467
- Muhammed el-Bakır, 327
- Muhammed el-Muntazar, beklenen  
Muhammed, 460
- Muhammed İbn İshak, 321
- Muhâsibî, el-, 494, 497, 575
- Muhtedî, el-, Abbasi halifesi, 584
- muhtesip*, 425, 612
- Muiz-ül-devle, Büveyhi komutan, 593
- Mukanna, el-, "peçeli peygamber", 386
- Muktedir, el-, Abbasi halifesi, 574, 591,  
592, 593
- Munis, Abbasi komutanı, 591
- Musa (Peygamber), 109, 220, 230, 239,  
360, 410, 466, 489
- Musa el-Kâzım, imam, 327
- Mutasım, el-, Abbasi halifesi, 573, 578,  
579, 580, 583, 593
- Mute Seferi, 236
- Mutedid, el-, Abbasi halifesi, 574, 585
- Mutemid, el-, Abbasi halifesi, 573, 584
- Mutezilîler, 468, 469, 470, 471, 473, 474,  
475, 478, 529, 530, 531, 532, 575, 577,  
583, 599, 612
- Muvaffak, el-, Abbasi halifesi, 573, 574,  
584, 585, 586
- Muvatta*, 396
- Müktefi, el-, Abbasi halifesi, 574, 585, 591
- münafıkun* ("iki yüzlüler"), 230
- Mürcîler*, 330, 334, 612
- müsadere kurumu*, 339
- Nahle, 226, 227, 243
- Nasr b. Seyyar, Mervani valisi, 342
- nass*, 100, 327, 331, 332, 455, 457, 464, 473,  
612
- nebi (peygamber)*, 214
- Necran, 250
- Nesturî Hristiyanlık, 378
- Nesturi Kilisesi, 183
- Niebelungen Destanı, 544
- Nihavend, 262, 263
- Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölge,  
deyimi ve kullanımı, 70, 72, 95, 96,  
121, 130, 131, 144, 154, 157, 160, 161,  
162, 163, 164, 167, 168, 179, 180, 181,  
187, 191, 204, 241, 251, 363, 372, 373,  
385, 386, 387, 390, 418, 448, 481, 499,  
502, 511, 538
- Nişabur, 366
- Nizarîler, 467
- Nizva, Umman, 324, 387
- Nur suresi, 238
- Nusayrîler, 467
- Nûşîrevân, Hüsrev, 171, 184, 243, 259,  
260, 351, 352, 356, 367, 376, 542, 580
- On iki İmamcı Şiiler, 412, 457, 460, 462,  
464, 478
- Ortadoğu, 86, 94, 95, 131, 132, 157, 159
- Osman (b. Affan), halife, 43, 217, 257, 271,  
272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279,

280, 282, 312, 331, 332, 432, 433, 434,  
435, 436, 471  
Osman b. Mazun, 217  
Osmanlıca, 26, 27  
Ömer b. el-Hattab, halife, 184, 217, 219,  
254, 257, 258, 265, 266, 267, 268, 269,  
271, 272, 273, 278, 279, 280, 282, 284,  
306, 308, 317, 319, 323, 326, 331, 332,  
336, 337, 338, 339, 340, 362, 397, 461  
Ömer II (b. Abdülaziz), Mervani halifesi,  
309, 325, 336, 337, 338, 339, 340, 342,  
359, 377  
öşür, 338, 613  
ötedünya, 168, 523  
Panislamî hisler, 125  
Part hanedanı, 157, 181, 182, 184, 187, 188,  
567  
Pehlevîce, 501, 540, 543, 544, 560, 579  
*philosophia*, 508  
pir (Sufi üstadı), 495, 496  
Platon, 119, 156, 159, 180, 302, 390, 500,  
517, 520, 521, 524, 525, 532  
Plotinos, 520  
Pythagoras, 156, 170  
Rabban el-Taberî, astronom, 503  
Rabbînik Yahudilik, 169, 390  
Rabia, Basralı, 489  
Rabia, kabileler bloğu, 291  
Rakka, 372  
Ramazan, 46, 231, 270, 415, 485  
Râzî, Ebu Hâtim, el-, İsmailî dai, 522  
Râzî, Muhammed b. Zekeriye, el-, 505,  
509, 521, 522, 524, 525, 528, 587  
Reşid, Harun el-, 334, 358, 362, 363, 365,  
366, 369, 370, 371, 372, 385, 387, 402,  
441, 471, 475, 557, 571, 576, 578, 579,  
583, 584, 585  
*rey*, 405, 410, 605, 612  
Ridde Savaşları, 254, 257, 263, 269, 305,  
316, 331, 391, 433  
Ripley, Robert LeRoy, 548  
Roma İmparatorluğu, 85, 87, 161, 168,  
171, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 191,  
198, 204, 209, 243, 259, 261, 264, 289,  
306, 307, 310, 335, 381  
Ruh, 216, 360, 518, 521  
Rum [Ortodoks] Kilisesi, 259, 260  
Saada, Yemen, 387

*Sabiîler*, 370  
Sacid ailesi, 572  
sahabe, 274  
Sakîf, Arap Kabilesi, 202, 268, 272, 284  
Samânî hanedanı, 574, 590  
Samarra, 567, 568, 573, 579, 584  
Sanhaca, Berberi kabile bloğu, 589  
Sanskrit, 37, 114, 130, 143, 154, 156, 501,  
502, 504, 550  
Sardinya, 182  
Sasanîler, 182, 187, 188, 189, 190, 198, 200,  
204, 243, 247, 250, 256, 259, 260, 262,  
274, 302, 351, 354, 360, 366, 376, 427,  
502, 538, 545, 546, 593  
Schacht, Joseph, 99  
*seci (uyaklı düzyazı)*, 563, 564  
Seferîler, 573, 587, 590  
Seffah, (Ebu'l Abbas), el-, 343, 347, 353,  
354, 358, 359, 366  
Selefkî (Seleukos) hanedanı, 161  
Semerkant, 590  
Sevad, Irak, 259, 264, 272, 274, 279, 284,  
306, 310, 356, 357, 580, 581  
Seyf b. Ömer, 434  
Seyf-ül-Devle, Halep'teki Hamdani  
hükümdar, 559, 592  
Seyhun-Ceyhun havzası, 185, 188, 335,  
590  
Siffin Savaşı, 274  
Sibeveyh, Basralı, 358, 368, 369  
Sicilya, 182, 263, 385, 525, 587, 590  
Sint, 309  
Sistan, 584, 590  
Sokrates, 156, 159, 170, 500, 520  
Stiehl, Ruth, 73  
Sung hanedanı, 299  
Suriye, 68, 69, 71, 77, 95, 148, 153, 170,  
181, 182, 183, 184, 191, 193, 194, 197,  
198, 200, 201, 202, 204, 207, 222, 237,  
242, 243, 246, 247, 248, 249, 250, 251,  
255, 257, 258, 261, 262, 263, 264, 267,  
268, 271, 274, 275, 276, 277, 279, 280,  
281, 282, 284, 285, 288, 289, 291, 292,  
309, 310, 311, 314, 316, 319, 325, 327,  
330, 332, 333, 335, 336, 340, 341, 344,  
347, 354, 356, 357, 358, 372, 375, 378,  
379, 380, 381, 386, 402, 412, 452, 467,

471, 568, 573, 574, 576, 584, 586, 587,  
588, 589, 592, 593, 602  
Sümerler, 72, 152  
*şünnet*, 99, 111, 318, 342, 346, 401, 402,  
410, 415, 471, 579, 613  
Süryanice, 58, 183, 191, 296, 367, 499, 501,  
540, 542, 548  
Şafiî, el-, fıkıhçı, 358, 392, 400, 402, 403,  
404, 405, 406, 407, 409, 410, 412, 436,  
437, 471, 569, 573, 612  
şahadet, İslam'da iman beyanı, 110, 119,  
415, 446, 461, 612  
Şaivism, 169, 544  
Şam, Suriye, 25, 257, 258, 263, 267, 291,  
308, 321, 332, 336, 347, 372, 455, 526  
Şark, 74, 80, 96, 350, 386  
Şarman, 382  
Şeriat, 23, 53, 68, 82, 91, 100, 111, 115, 120,  
301, 302, 319, 322, 333, 346, 349, 350,  
353, 365, 369, 371, 388, 389, 391, 392,  
393, 395, 396, 400, 402, 403, 409, 410,  
413, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422,  
423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430,  
431, 433, 436, 437, 438, 445, 451, 452,  
454, 461, 463, 470, 472, 479, 480, 488,  
489, 491, 497, 498, 499, 501, 524, 526,  
528, 529, 530, 536, 537, 538, 540, 541,  
545, 546, 547, 548, 555, 569, 570, 571,  
577, 589, 605, 610, 611, 612, 613  
Şia, 276, 283, 325, 327, 332, 346, 386, 452,  
453, 456, 461, 563, 606, 612  
Şiîler, 121, 122, 309, 317, 325, 329, 331,  
334, 344, 345, 372, 386, 412, 423, 428,  
452, 454, 455, 461, 468, 475, 575, 588,  
592, 609, 611, 612, 613  
Şiîlik, 325, 454, 455, 467, 470, 476, 613  
*şirk*, 215, 474, 566, 613  
Şurat, 275, 324, 611  
Şuubiye hareketi, 556  
Taabbata Şarran, 555  
Taberî (İbn Cerir) el-, 358, 412, 431, 432,  
433, 434, 435, 436, 437, 477, 501, 539,  
548, 549, 574, 606  
Taberistan, 335, 431, 584  
Tac Mahal, 98  
Tahert (Tiaret), 383, 387, 589  
Tahir, (Abbâsî komutanı), 372, 572, 576  
Tahirîler, 572, 573, 587, 592  
Taif, 201, 202, 221, 243, 250, 268, 272, 284  
*takiye*, 464, 613  
Talmud, 178, 185, 214, 223, 228, 377  
Tamim, Arap Kabilesi, 291  
Tang hanedanı, 184, 295, 299, 567  
Tarım Çağı, 81, 85, 151, 153, 154, 259, 306,  
373, 417, 445, 509, 560, 562  
tarımcıl (agrarianate), 74, 81, 148, 149,  
150, 151, 194, 198, 204, 241, 299, 363,  
373, 413, 419, 566  
Teknik Çağ, 57, 67, 83, 84, 85, 86, 136, 139,  
145, 149, 151  
tevhid, 397, 448  
Tevrat, 216, 219, 255, 541, 548  
Thales, 156, 170  
Tiran, 363  
Tizpon, Sasanilerim başkenti, 183, 243,  
258, 263, 264, 267, 357, 372  
Toledo, İspanya, 382  
Tolunîler, 587, 592  
toprak sahibi soylu sınıflar, 167, 172, 176,  
178, 188, 259, 308, 338, 349, 387, 427,  
475, 585, 586, 590  
Toynbee, Arnold, 59, 162  
transliterasyon, 18, 22, 23, 25, 26, 28, 31,  
32, 33, 34, 35, 37, 38, 39  
Türk alfabesi, 36  
Türkler, 36, 129, 357, 583  
Uhud, 242, 243, 245, 247, 254  
Uhud Savaşı, 247  
ulemâ, 110, 301, 316, 322, 349, 358, 360,  
361, 371, 389, 401, 402, 404, 405, 406,  
408, 413, 417, 423, 428, 471, 478, 509,  
510, 556, 566, 569, 577, 593, 609, 613  
Umman, 197, 250, 324, 347, 387, 453, 585  
Upanişadlar, 544  
Ural Dağları, 79, 86, 597  
Urartular, 152  
Urduca, 26  
Urduca, transliterasyon, 27, 29, 33, 34, 36,  
38, 39, 94, 114  
*uyanişçı*, 100  
Uzakdoğu, 80, 143, 154, 156, 538  
Uzzâ, el-, Mekke tanrıçası, 203  
Vahiy, 119, 210, 519, 524, 526  
Vakidî, el-, 435, 436  
Vâsık, el-, Abbasi halifesi, 573, 580  
Vasit, el-, 285, 309, 310, 471

- Velid II, el-, Mervani Halifesi, 341, 309, 347
- Velid, el-, Mervani halifesi, 184, 285, 334
- Vişnaizm, 544
- Volga Vadisi, 113, 373
- Waardenburg, Jean-Jacques, 53
- Weber, Max, 57, 62, 145, 176
- Yahudiler, 42, 92, 97, 136, 160, 171, 179, 185, 188, 223, 229, 259, 298, 312, 337, 378, 379, 390, 391, 392, 397, 540, 541, 604, 609
- Yahudilik, 53, 177, 205, 230, 383, 392
- Yakub b. el-Saffar, 584
- Yakubi Hristiyanlık, 204
- Yemen, 171, 193, 194, 197, 198, 200, 201, 204, 205, 242, 243, 246, 249, 250, 262, 264, 285, 291, 330, 357, 387, 402, 454, 542, 574, 589, 592
- Yeni Ahit, 182, 216, 541
- Yeni Platonculuk, 466
- Yermük Savaşı, 258
- Yesrib (bkz. Medine), 222, 243
- Yezdigirt III, Sasani imparatoru, 243, 260, 263
- Yezid, 257, 280, 281, 282
- Yezid II, 309, 339, 341
- Yezid III, 341, 347
- Yunanca, 24, 60, 72, 109, 113, 143, 154, 156, 159, 162, 180, 181, 182, 183, 198, 259, 317, 499, 501, 504, 508, 509, 520, 540, 544, 562
- Yüksek Halifelik, 59, 136, 293, 295, 296, 299, 300, 301, 303, 359, 374, 379, 383, 392, 393, 397, 442, 443, 445, 453, 470, 481, 489, 491, 493, 501, 502, 505, 506, 509, 529, 536, 538, 541, 543, 544, 559, 566, 567, 581, 599, 603, 604, 606, 607, 610
- Yüksek Halifelik Dönemi, 59, 136, 293, 295, 296, 299, 300, 301, 303, 359, 379, 383, 392, 393, 443, 445, 453, 470, 481, 489, 491, 505, 506, 509, 536, 538, 541, 543, 544, 559, 566, 567, 581, 599, 603, 606, 607, 610
- Zaehner, Robert, 73, 74, 185, 484, 487, 493, 498
- Zâhirî, Davud el-, 101, 412
- Zaragoza, İspanya, 382
- zekât, 233, 238, 248, 254, 255, 357, 415, 434, 613
- Zemzem kuyusu ve suyu, 203, 334
- Zenci (Zanji) Ayaklanması, 573
- Zerdüş, 74, 156, 157, 169, 170, 186, 263, 360
- Zerefşan vadisi, 289
- Zeyd b. Ali, 340
- Zeyd b. Harise, 217
- Zeydiler, 453
- Zındık, 361
- Zimmiler, 374
- Ziyarîler, 592
- Zurvancılık, 73
- Zübeyde, Harun Reşid'in karısı, 365, 371
- zühhd, 480

# İslam'ın Serüveni

İKİNCİ CİLT

Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı

MARSHALL G. S. HODGSON

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayımlayıcısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz

**İslam'ın Serüveni, 2. Cilt: Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı**

**Marshall G. S. Hodgson**

**Orijinal Künye: *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilisation,***

***Volume 2: The Expansion of Islam in the Middle Periods,* The University of Chicago Press, © 1977**

**Çeviren: Berkay Ersöz**

**Editör: Prof. Dr. Hasan Onat**

**Yayına Hazırlayan: İsmail Yılmaz, Hüseyin Aykol**

**Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak**

**©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.**

**1. Baskı: Aralık 2017, Ankara**

**2. Baskı: Şubat 2020, Ankara**

**TAKİM ISBN: 978-605-9801-66-9**

**2. CİLT ISBN: 978-605-9801-68-3**

**Phoenix Yayınevi-Ünal Sevindik**

**Yayıncı Sertifika No: 11003**

**Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1**

**Kızılay/Ankara**

**Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx**

**Faks: 0 (312) 419 16 11**

**e-posta: [info@phoenixkitap.com](mailto:info@phoenixkitap.com)**

**<http://www.phoenixyayinevi.com>**

**Baskı:**

**Tarcan Matbaacılık Yayın. San.**

**Sertifika No: 25744**

**İvedik köy mah. İvedik cad. No: 417/ A**

**Yenimahalle/ANKARA Tel: (0312) 384 34 35**

**Dağıtım:**

**Siyasal Kitabevi**

**Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1**

**Kızılay-Ankara**

**Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx**

**Faks: 0 (312) 419 16 11**

**e-posta: [info@siyasalkitap.com](mailto:info@siyasalkitap.com)**

**<http://www.siyasalkitap.com>**

# İslam'ın Serüveni

İKİNCİ CİLT

Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı

MARSHALL G. S. HODGSON

# İçindekiler

|                                                                                           |            |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| Tabloların Listesi .....                                                                  | 6          |
| Haritaların Listesi .....                                                                 | 7          |
| <b>ÜÇÜNCÜ KİTAP: Uluslararası Bir Uygarlığın Kuruluşu .....</b>                           | <b>9</b>   |
| Üçüncü Kitaba Önsöz .....                                                                 | 11         |
| I Uluslararası Siyasal Düzenin Oluşumu, 945–1118 .....                                    | 21         |
| II Toplum Düzeni: Ticari Çıkarlar, Askeri İktidar, Özgürlük.....                          | 79         |
| III Entelektüel Geleneklerin Olgunlaşması ve Aralarındaki Diyalog,<br>ykl. 945-1111 ..... | 181        |
| IV Tarikatların Tasavvufu, ykl. 945-1273 .....                                            | 237        |
| V Yeni Sünnî Enternasyonalizminin Zaferi, 1118-1258 .....                                 | 299        |
| VI Fars Edebi Kültürünün Gelişimi ve Dönemleri, ykl. 1111-1274.....                       | 341        |
| VII İslam Dünyasında ve Garp'ta Kültürel Kalıplaşma .....                                 | 383        |
| <b>DÖRDÜNCÜ KİTAP: Kriz ve Yenilenme: Moğol İtibarı Çağı .....</b>                        | <b>429</b> |
| Dördüncü Kitaba Önsöz .....                                                               | 431        |
| I Moğol Akınlarının Ardından Siyaset ve Toplum, 1259-1405.....                            | 449        |
| II Entelektüel Geleneklerin Muhafazası ve Saraya Özgü Eğilimleri,<br>ykl. 1258-1503 ..... | 505        |
| III İslami Ortamda Görsel Sanatlar, ykl. 1258-1503.....                                   | 577        |
| IV İslam'ın Yayılışı, ykl. 1258-1503 .....                                                | 613        |
| Seçilmiş Kaynakça.....                                                                    | 663        |
| Bazı Terimler ve İsimler için Sözlükçe.....                                               | 669        |
| Dizin .....                                                                               | 675        |

## TABLÖLAR

### ÜÇÜNCÜ KİTAP

|                                                                     |     |
|---------------------------------------------------------------------|-----|
| Ekümene’de Gerçekleşen Olaylar Doğrultusunda İslam’ın               |     |
| Erken Orta Dönemi, MS 950-1250.....                                 | 14  |
| Karşılaştırmalı Kronoloji: Orta Dönemlere Geçiş, 945-1118.....      | 24  |
| Tek Tek Devletlerin Kronolojisi, 945-1118.....                      | 28  |
| Müslüman Edebiyatçılar, Bilginler, Feylesoflar ve Teologlar,        |     |
| MS 945-1111 .....                                                   | 201 |
| Müslüman İçrek Seçkincilik Tipleri .....                            | 233 |
| Tarikatların ve Kurucularının Silsileleri, 945-1273 .....           | 253 |
| Erken Orta Dönemin Sufileri, 945-1273 .....                         | 262 |
| Sünnî Zafer Çağı, 1118-1258.....                                    | 302 |
| 1291’e Kadar Klasik Fars Edebiyatçıları ve Bazı Arap Yazarlar ..... | 347 |
| Erken Orta Dönemde Müslüman Feylesoflar ve Teologlar,               |     |
| 1111-1274 .....                                                     | 367 |
| İslam Dünyasında ve Garp’ta Kültürel Kalıplaşma .....               | 383 |

### DÖRDÜNCÜ KİTAP

|                                                                     |     |
|---------------------------------------------------------------------|-----|
| Ekümene’de Gerçekleşen Olaylar Doğrultusunda İslami Geç Orta Dönem, |     |
| 1250-1500 .....                                                     | 437 |
| Moğol İtibarı Çağı, 1258-1405 ve Timurîler Çağı, 1405-1500 .....    | 456 |
| Osmanlı İmparatorluğu’nun İlk Büyüme Dönemi, 1300-1453.....         | 496 |
| Sonraki Bilginler, 1300-1506.....                                   | 540 |
| İslam’ın Afrika’da ve Güneydoğu Asya’da Yayılışı.....               | 638 |

# HARİTALAR

## ÜÇÜNCÜ KİTAP

|                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------|-----|
| Fatimî hanedanı çağı .....                                                    | 34  |
| Batı Akdeniz .....                                                            | 41  |
| Samânîler, Büveyhîler ve Karahanlılar .....                                   | 46  |
| Gazneliler ve Selçuklu İmparatorluğu .....                                    | 53  |
| Afro-Avrasya Kurak Kuşağı ve Güney Denizleri üzerindeki ticaret yolları ..... | 94  |
| Suriye’de ve Anadolu’da Haçlılar dönemi .....                                 | 308 |
| Murâbitlar ve Muvahhidler .....                                               | 316 |
| On üçüncü yüzyılın başında merkezi İslam ülkeleri .....                       | 324 |
| On üçüncü yüzyılın ortalarında Moğolların yayılışı .....                      | 337 |
| 1250 yılına kadar İslam’ın yayılışı .....                                     | 338 |

## DÖRDÜNCÜ KİTAP

|                                                               |     |
|---------------------------------------------------------------|-----|
| Hülagû’nun döneminde Moğol iktidarları, 1255-65 .....         | 477 |
| On dördüncü yüzyılda Orta Akdeniz ve Hindistan .....          | 479 |
| 1503 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun genişlemesi ..... | 492 |
| Timur’un fetihleri, 1370-1405 .....                           | 499 |
| İslam’ın yayılışı, 1250-1500 .....                            | 616 |
| Malezya ve Hindîçin .....                                     | 635 |
| Sudani ülkeler .....                                          | 639 |
| Kuzey bölgeleri .....                                         | 652 |

## ÜÇÜNCÜ KİTAP

### Uluslararası Bir Uygarlığın Kuruluşu

*Sonuncusu dışında tüm hakikatler birer gölgedir; yine de her hakikat kendi meşrebince hakikidir. Kendi yerinde ağırlığı vardır, başka yerdeyse gölge olur. . .*

*—Isaac Pennington*

# Üçüncü Kitaba Önsöz

## İslamileşmiş Tarihin Orta Dönemleri

Görkemli hilafet imparatorluğu ve Arap dili kültürüyle birlikte Abbasî dünyanın en karakteristik veçheleri MS 945 yılından itibaren yavaş yavaş o kadar büyük bir değişim geçirmişlerdir ki bu durum bizi yeni bir büyük çağ tanımamaya mecbur bırakmaktadır. Mansur'un, Harun Reşid'in, Memun'un dünyası El-Muktedir'in döneminde bile ana hatları itibarıyla ağırlığını hâlâ kolayca hissettiriyorken, bundan yalnızca beş veya altı kuşak sonra nerdeyse tanınmaz bir hale geldi. Bağdat yavaş yavaş bir taşra kentine dönüştü ve halifelüğün adı bile sonunda anılmaz oldu. 945'ten sonraki beş yüz yılda eski halifelik toplumunun yerini, sayısız bağımsız devlet tarafından yönetilen, sürekli genişleyen, dilsel ve kültürel bakımdan uluslararası nitelik kazanmış bir toplum aldı. Bu toplum tek bir siyasal düzen veya tek bir kültür dili tarafından bir arada tutulmuyorduydu da bilinçli ve etkili bir biçimde tek bir tarihsel bütün olarak varlığını sürdürmeyi başardı. Bu İslamileşmiş uluslararası toplum, kendi çağı içinde yeryüzünde en geniş coğrafyaya yayılan, en etkili toplum haline geldi. (Bu doğrultuda yaklaşık MS 1250'den önceki döneme Erken Orta Dönem, bundan sonra yaklaşık MS 1500 yılına kadar süren döneme de Geç Orta Dönem diyeceğiz.)

Eğer zihinlerde İslamileşmiş kültüre ilişkin bugün ortak bir imge varsa bu imge genellikle İslamileşmiş Orta Dönemlerden –yani Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgede İslam öncesi kültürel geleneklerin (zimmî nüfusun iyice azınlık konumuna düşmesiyle birlikte) artık tamamen ortadan kaybolduğu ama İslamileşmiş kültürü şekillendiren Ekümene'nin oluşturu parçalarından biri olan Garp'ın henüz esaslı bir dönüşüm geçirmediği dönemlerden beslenmeye meyilli olmuştur. Bu dönem, dar bir çerçevede ele alındıkta İslamileşmiş kültürü kendi himayesi altında şekillendiren klasik hilafet devletinin çöktüğü onuncu yüzyılın ortaları ile Garplıların geniş okyanuslara açılmasıyla

birlikte dünya coğrafyasında kurulacak yeni bir dengenin ilk işaretlerinin ve-  
rildiği on beşinci yüzyılın sonları arasında kalan zaman dilimine karşılık gelir.  
Yüksek Halifelik Dönemi de genellikle İslamileşmiş kültürün Orta Dönemler-  
de şekillenen imgesi üzerinden değerlendirilegelmiştir çünkü o dönemin kül-  
türünün sonraki yazarlar tarafından sağlam ve muteber bulunan öğeleri norm  
sayılmıştır. Daha da önemlisi, İslamileşmiş kültüre has temel meselelere –  
siyasal meşruluk, estetik yaratıcılık, dinde aşkınlık ve içkinlik, doğa biliminin  
ve felsefenin toplumda rolü gibi meselelere– de ancak Orta Dönemlerin sınır-  
ları dâhilinde tam anlamıyla odaklanılmıştır.

İslamileşmiş kültürü bu gözle değerlendirmek kısmen meşrudur. Nite-  
kim İslamileşmiş kültür Yüksek Halifelik Dönemi’nin sonlarına doğru henüz  
oluşum aşamasındaydı; insanları İslam’a kazanmaya ve İran-Sami gelenekle-  
rini yeni bir kalıba sokmaya hâlâ devam ediyordu. Bu süreç ancak 945’ten son-  
ra yarıkürenin büyük bölümüne yayılabilecek kıvama geldi. On altıncı yüzyıl-  
da, kısa süre sonra Garp’ta gerçekleşecek esaslı dönüşümün ilk parıltılarından  
tamamen bağımsız olarak, İslam dünyası –en azından bundan sonra kurula-  
cak başlıca üç imparatorlukta– birçok açıdan öyle bir noktaya ulaştı ki Orta  
Dönemlerin başlarında gördüğümüz sorunlar, on sekizinci yüzyılda  
Ekümene’de ortaya çıkan tamamen yeni koşullar tarafından hükümsüz kılın-  
madan çok önce, en azından tersyüz oldu diyebiliriz. Orta Dönemler, tama-  
men İslamileşmiş bir yaşamın hâkim olduğu dönemin büyük kısmını kuşatan  
bir birlik oluşturur. Ama on üçüncü yüzyılın ortalarına kadar süren Erken Or-  
ta Dönem’in, tarihsel koşulları itibarıyla Geç Orta Dönem’den, yani Moğol  
istilalarının yeni siyasal kaynakları devreye sokmasından ve epeydir genişle-  
mekte olan Çin ekonomisinin aniden çöküşünün Orta Kurak Kuşak’ın ticari  
refahında gerilemeye yol açmasından –veya bu durumu yansıtmamasından– son-  
raki dönemden önemli ölçüde farklı olduğunu da kavramak gerekir. On altın-  
cı yüzyılda böyle büyük farklılıklar yaratacak unsurlar ancak Geç Orta Dö-  
nem’den itibaren ortaya çıkmaya başlamışlardı.

Erken Orta Dönem nispeten refah içinde geçti. Yaklaşık olarak Yüksek  
Halifelik Dönemi’nin sonlarında başlayan Sung hanedanı döneminden itiba-  
ren Çin ekonomisi esasen ticari bir yayılmacılıktan, sınaî yatırımın belirli böl-  
gelerde, özellikle de Çin’in kuzeyinde hızla çoğaldığı, güneyinde ise tarımda  
üretkenliğin kullanılan yeni yöntemler sayesinde katlanarak arttığı büyük bir  
sanayi devriminin ilk aşamalarına doğru ilerliyordu. Açılan yeni madenler  
sayesinde Çin’in piyasaya altın arzı da katlanmıştı. Güney Denizlerinde –yani  
Hint Okyanusu ve daha doğuda yer alan komşu denizlerde– ticaret de doğal  
olarak hem hacmi hem de niteliği itibarıyla arttı. Başka yerlerde, özellikle de  
soğuk ve bataklık kuzey kesimlerinde kulaklı pulluğun kullanılmaya başlan-

ması sayesinde tarımcılığın yeni yeni ağırlık kazanmaya başladığı Batı Avrupa'da, kısmen Çin'in artan altın arzına bir yanıt olarak ticaretin ve kentsel etkinliklerin temposu da arttı. Bu koşullarda, hâlâ yarıkürenin ticaret ağının kavşağında yer alan İslam ülkelerinin ticari eğilimleri de tarımcılık eğilimleri karşısında güçlenecekti. Bu durum uzun vadede her zaman İslamileşmiş uygarlığın hâkim olduğu toprakların yararına olmadıysa da Müslümanlara kendi toplum düzenlerinin gücünü ve yayılma kabiliyetini sergileme olanağı tanıyacaktı.

### Tarımcıl Refahın İstikrarsızlığı

Toplumda kültürel dışavurum fırsatları, bireylerin kendilerini ifade etmelerine olanak tanıyan toplumsal kurumların çeşitlenip farklılaşmasıyla birlikte artar. Kurumlarda farklılaşma, olağan ekonomik yatırımların yanı sıra insanların kendilerine ayırabildikleri zamana –kişisel girişimlere ve ilgilere– yapılan yatırımların seviyesine de bağlıdır. Fakat yatırım seviyesinin yüksek olması demek sadece halkın karının tok, sırtının pek tutulması demek değildir. Gerçi bu da uzun vadede önemli bir etkidir fakat en az bunun kadar önemli bir başka etken de insanların kişisel ihtiyaçlarının ve ilgilerinin karşılanmasıdır. Dolayısıyla bu kişisel ihtiyaçları ve ilgileri karşılamak için gerekli olan muazzam mali desteği ve boş zamanı sağlayacak ihtiyaç fazlası üretimin var olması anlamında refah elzemdir. Başka bir deyişle refah, kültürel yaratıcılığı tek başına temin edemezse de uzun vadede onun bir ön koşuludur.

Tarımcıl toplumun öyle bir özelliği vardır ki Ekümenik durumun sağladığı refahtan ve yaratıcılık olanaklarından Müslümanların tam anlamıyla yararlanmalarını sağlayan fırsatları kısıtlamaktadır: Refahın sürdürülebilir olduğu durumlarda belirli bir kurumlaşma seviyesinin üstüne çıkılınca kurumlar ağı istikrarsız bir hal almaktadır. Kent ile kırsal kesim arasında geçimlik ilişkisi düzeyinde bir ortakyaşam bir kez kurulduğunda –yani kentsel ürünlerin, hatta şehir yönetiminin bile müdahalesi olmadan tarım artık neredeyse işleyemez hale geldiği anda– böyle bir toplum büyük çaplı bir doğal afet veya benzeri bir olay yaşanmadıkça karmaşıklığından pek bir şey kaybetmez ama bu düzeyi aşmış her toplumda ister hayali ister maddi birçok olay bu karmaşık kurumlar ağını arapsaçına döndürebilir. Hatta bu olaylar, toplumu –en azından yerelde– kent ile kır arasındaki ortakyaşam düzeninin asgari ekonomik seviyesine geri dönmeye dahi zorlayabilir.

Karmaşık kurumların bel bağladığı beklentiler örüntüsünü sürdürmeye hazır olmayan idarecilere sahip daha az gelişmiş bölgelerden gelen saldırılar,

## Ekümené'de Gerçekleşen Olaylar Doğrultusunda İslam'ın Erken Orta Dönemi, MS 950-1250

|                | Avrupa Bölgesi                                                                                                      | Nil ve Ceyhun Arasındaki Bölge                                                                                                                         | Uzak Doğu Bölgesi                                                                                                         |
|----------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 900            | 900'den sonra Kuzeybatı Avrupa'da kentler büyümeye başladı; Baltık ülkeleri ve Macaristan Hristiyanlığı kabul etti. | Halep'te Şii Hamdânîler, Maveratünnehir'de Samânîler fiilen bağımsızlık kazandılar.                                                                    |                                                                                                                           |
| 945            |                                                                                                                     | Bağdat'ta Şii Büveyhîler, 1055'e kadar                                                                                                                 | Çin'de Sung hanedanı; kuzeybatıdaki ve                                                                                    |
| 960/1          |                                                                                                                     | 960? Geleneksel kabule göre, Seyhun (Siriderya) nehri boyunca yaşayan Türklerin Müslüman oldukları tarih                                               | kuzeydeki bozkır halkları güçlerini koruyor                                                                               |
| 969            | Anadolu'da güçlü olan Bizanslılar Suriye'ye içlerine doğru ilerliyor                                                | Mısır'da Şii Fatımîler (1171'e kadar); Kahire'nin kurulması                                                                                            | Devlet memurluğu sınavları sistemi; edebi klasikler bilgisine dayanan liyakat sistemi                                     |
| 989            |                                                                                                                     | Kiev Prensi Hristiyan oldu                                                                                                                             |                                                                                                                           |
| 970-1030       | Normanlar Güney İtalya'yı işgal etti                                                                                | Gazneli Mahmud Hindistan, Horasan ve Maveratünnehir'i ele geçirdi.                                                                                     | Sung hanedanı deniz ticaretini teşvik etti; pusula kullanıldı; klasik metinlerin hareketli harufat kullanılarak basılması |
| 1000'den sonra |                                                                                                                     | Hamdânîlerin çöküşü                                                                                                                                    | Şehirler çoğaldı ve büyüdü; tüccarların önemi arttı                                                                       |
| 1017/1018      | İtalya şehirleri uluslararası önem kazandı, Doğu Akdeniz ve Karadeniz ticaretini kontrol altına aldılar             | Samânîlerin çöküşü ve topraklarının Mahmut ve Karahanlılar arasında paylaşılması; Karahitaylar Türkleri doğudan sıkıştırıyor. Kurtuba Halifeliği çöktü | Madeni paranın yanı sıra kağıt para da kullanılmaya başladı.                                                              |
| 1055           |                                                                                                                     | Şiîni Selçuklular Bağdat'a girip Bağdat'ın kuzeyindeki ve batısındaki toprakları ele geçirdiler                                                        | Sung hanedanı kuzeybatıdaki ve kuzeydoğudaki topraklarını bozkır halklarına kaptırdı (?)                                  |
| 1060           | Murâbıtlar Marakeş şehrini kurdu                                                                                    |                                                                                                                                                        |                                                                                                                           |
| 1066           | Normanlar İngiltere'yi (ve 1060'da Sicilya'yı) ele geçirdi                                                          |                                                                                                                                                        |                                                                                                                           |
| 1085           | Toledo Hristiyan kuvvetlerinin eline geçti                                                                          | Selçuklular Anadolu'ya girmeye başladılar                                                                                                              |                                                                                                                           |
| 1090           | Aziz Mark Katedrali Venedik'te inşa edildi                                                                          | Nizârî suikastçıların (Haşhaşiler) ortaya çıkışı                                                                                                       | ("Moğollar" ile bağlantılı olan) Hitay halkı, Liao hanedanı sıfatıyla Kuzey Çin'i yönetimi altına aldı.                   |

|          |  |                                                                                                    |                                                                                                                                                                         |
|----------|--|----------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1099     |  | Haçlılar Suriye'ye girdi (1291'e kadar); Kudüs'ü aldı (1187'ye kadar)                              | Kuzeydoğudan Cürçenler Kuzey Çin'e girdi ve Hitayların yerini alarak burayı yönetmeye başladı. Hitaylar ise batıya doğru ilerleyerek "Karahitay" İmparatorluğu'nu kurdu |
| 1122     |  |                                                                                                    |                                                                                                                                                                         |
| 1130     |  | Karahitaylar Doğu Türkistan'ı yönetmeye başladı (1211'e kadar)                                     |                                                                                                                                                                         |
| 1154     |  | İslami bilimlerin koruyucusu, Sicilya kralı II. Roger'ın ölümü                                     |                                                                                                                                                                         |
| 1187     |  | Selâhaddin Haçlılardan Kudüs'ü aldı ve Suriye'nin geri kalan kısmının büyük bölümünü ele geçirdi   |                                                                                                                                                                         |
| 1190?    |  | Harezmişahlar güçlerini artırdı; Gürfler 1190'da Delhi'yi ele geçirdi                              |                                                                                                                                                                         |
| 1204     |  | Latin Haçlılar Konstantinopolis'i ele geçirdi                                                      |                                                                                                                                                                         |
| 1211     |  |                                                                                                    |                                                                                                                                                                         |
| 1215     |  | Magna Carta                                                                                        |                                                                                                                                                                         |
| 1220'ler |  |                                                                                                    |                                                                                                                                                                         |
| 1244     |  |                                                                                                    |                                                                                                                                                                         |
| 1249-50  |  | Haçlılar Kudüs'ü son kez kaybettiler                                                               |                                                                                                                                                                         |
| 1258     |  | Moğollar Maverâünnehir ve Horasan'ı tahrip etti                                                    |                                                                                                                                                                         |
| 1261     |  | Aziz Louis (Saint Louis) Mısır'da                                                                  |                                                                                                                                                                         |
|          |  | Moğollar Bağdat'ı yağmaladı, halifeyi öldürdü                                                      |                                                                                                                                                                         |
|          |  | Memlük kuvvetleri Moğol kuvvetlerini Suriye'den kovdu, Memlükler Eyyûbî hükümdarların yerini aldı; |                                                                                                                                                                         |
|          |  | Hülagû, Berke ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Suriye seferine son verdi                            |                                                                                                                                                                         |
|          |  |                                                                                                    | Cengiz Han, (başkent) Yanjing'i Cürçenlerden aldı                                                                                                                       |

daha fazla gelişmiş bir bölgenin düşünsel ve ekonomik yatırımlarını, dolayısıyla kurumsal karmaşıklık seviyesini –eğer bu bölge, daha az gelişmiş halklardan daha fazla gücü tartışmasız biçimde elinde bulunduracak kadar gelişmiş değilse– pekâlâ geriletebilir. Gibbon, tarımcı Roma İmparatorluğu’nun açmazı ile kendi döneminin –aynı teknik gelişmişlik seviyesinde olunmadıkça fethedilemeyecek– Garp dünyasını karşılaştırırken bunu vurguluyordu. Ayrıca Gibbon’a göre iç baskılar da bu karmaşıklık düzeyini geriletebilirdi. Manevi, toplumsal veya siyasal istikrarsızlıklar, yönetici bir seçkinler topluluğunu ve onun ayrıcalıklı kültürünü birkaç şekilde felce uğratabilirdi: Örneğin daha az imtiyazlı kesim bu istikrarsızlıklardan huzursuzluk duyabilirdi. Bu huzursuzluk toplumsal ve manevi hayatı halkın genelinin seviyesine çekmeye yönelik bir dürtüde ya da aleni bir ayaklanmada ifade bulabileceği gibi, bizzat yönetici seçkinler arasında bir felce ve akabinde siyasi çöküşe veya askeri çatışmalara yol açabilirdi. Bunun sonucunda da iktidarın askerlerin elinde toplandığı, kıyılarında ise anarşinin hüküm sürdüğü, iki ucun da kurumlar arası hassas dengeleri gözetmeye yanaşmadığı bir devlet ve despotik bir yönetim ortaya çıkabilirdi.

Karmaşık kurumlar çoğu durumda fetihlere ve daha ciddi iç gerilimlere rağmen varlıklarını sürdürebilirlerdi. Üstelik savaşların yol açtığı yıkımlar ya da kötü yönetimlerin verdiği hasarlar da çok uzun bir süre boyunca sürekli tekrarlanmadıkları takdirde telafi edilebilirlerdi. Fakat uzun vadede böyle bir esnekliği ancak toplumda yüksek bir refah düzeyi sağlayabilir, bu refahsa varlığını sürdürmek zorunda olmayan, her an ortadan kalkabilecek birçok olumlu koşulun sağladığı bir dengeye bağlı olurdu. Çok fazla siyasal başarısızlık, sıradan siyasi başarısızlıkları telafi etmek için kullanılagelen kaynaklara bile giderilmesi imkânsız zararlar verebilirdi. Bu dengenin bir şekilde bozulması toplumun karmaşıklık seviyesini düşürebilir veya zaman zaman –en azından yerel şartlarda– tarımcı toplumların ulaşabileceği ekonomik karmaşıklığın asgari seviyelere kadar gerilemesine bile neden olabilirdi.

İslam dünyasında Orta Dönemler dâhilinde bazı dönemlerde ve bölgelerde tarımcı refahın bu istikrarsızlığı kendini bir ölçüde hissettirdi. İslam dünyasının büyük bölümünde refah özellikle Orta Dönemlerin sonlarında genel olarak geriledi ve kurumların daha da karmaşılaşmasını muhtemelen engelledi. Hatta bazı durumlarda gerileme dahi söz konusu oldu. Orta Dönemler boyunca genel bir gerilemenin gerçekleştiği yönünde tarihçiler arasında hâkim olan görüş ise muhtemelen hatalı bir izlenimden kaynaklanmaktadır. O sıralar tam olarak neler olup bittiğini açıklayamayacak kadar az veriye sahibiz. Ne olursa olsun, Müslüman ülkelerin çoğunda, Orta Dönemlerin ilk kısmında Batı Avrupa’da ve Çin’de gerçekleşmiş ekonomik genişlemeyle kı-

yaslanabilecek herhangi bir ekonomik genişleme belli ki olmadı. Bu durum, bizi iki sorunla yüzleşmek zorunda bırakmaktadır. Birincisi, asli nitelikli bir siyasi soruyu yanıtlamamız gerekiyor: İçerden parçalanma tehdidi nasıl bertaraf edilebilirdi? İkincisi, yarıkürede gerçekleşen ekonomik etkinliklerin sonuçlarını öğrenmek istiyorsak genel olarak yüksek yatırım düzeyi ve kurumsal farklılaşma görmeyi beklemekten ziyade Orta Kurak Kuşak'ta hangi toplumsal yönelimlerin teşvik edildiğini soruşturmamız gerekiyor.

Bu gibi soruları her adımda tekrar sormak gerekiyorsa da ekonomik istikrarsızlık ile genel ekonomik çöküşün aynı anlama gelmediğini akıldan çıkarmamak gerekir. Refahta belgelenebilen gerilemenin çoğunlukla genel olmaktan ziyade yerel olduğunu görürüz. Dahası, herhangi bir ekonomik gerilemenin kültürel etkinlik ve kurumsal karmaşıklık üzerindeki etkisi geçici de olabilir; yeni ve daha temel kaynaklar düzeyinde istikrar sağlanırsa bu düzeyde refahın kültürel etkinlik lehine yine çok sağlam bir zemin oluşturması mümkün olur. İslam dünyasında bu dönemde en azından bazı alanlarda yüksek ve etkili bir refah düzeyine sık sık ulaşıldığını kabul etmek gerekir. Bu bakımdan söz konusu dönemde İslam dünyasında tarımcı toplumların izin verdiği asgari ekonomik seviyeye neredeyse hiçbir zaman tamamen geri dönülmedi, hatta en başarısız dönemlerde ve bölgelerde bile belirli bir düzeyde de olsa ekonomik gelişme gerçekleşti. Bu sırada İslam dünyasının birçok parçasında Orta Dönemlerin bazı kısımları, bazen niceliksel olarak bir zamanlar olduğundan daha dar bir temelde de olsa, aslında oldukça refah içinde geçti. Bu refah, muhtemelen, en azından Modern Teknik Çağ'dan önce Ekümene'nin çoğu dönemindeki ve çoğu bölgesindeki kadar yüksek bir yaratıcılık düzeyine yol açtı.

### Kültür Birliği

Orta Dönemlerin yeni toplumu MS 950 ile 1100 yılları arasında şekillendi. Başka bir deyişle klasik Abbasî kalıplarının bu yıkılma dönemi Orta Dönemler için bir kurumsal yaratıcılık zamanı oldu. On ikinci yüzyılın başlarında yeni düzenin başlıca temelleri artık atılmıştı: 1100 ve 1250 yılları arasındaysa bu düzen olgunlaştı ve ona en özgü eylem alanlarında zirvesine ulaştı.

Bu toplum deyim yerindeyse çoklukta birliğin bir örneğiydi. Halifelik iktidarı zayıflayıp Darüislam hızla büyüdükçe Bağdat İslamileşmiş kültürün ağırlık merkezi olmaktan çıktı. Aslına bakılırsa o dönemde hiçbir şehir tek başına İslamileşmiş kültürün merkezi olamazdı. İslam işte böyle bir dönemde yarıküreye yayılmaya başladı: Hindistan'da ve Avrupa'da, Güzey Denizlerinin kıyıları boyunca ve ayrıca kuzeyin bozkırlarında da yayıldı. Bu durum, Müslümanların yaşadıkları bölgelere göre kayda değer farklılıklar sergilemelerine de neden olacaktı. Hatta her bölge kendine has, yerel bir İslami düşünce geleneği, İslami sanat biçimi bile geliştirecekti. Uzak batıda İspanya ve Mağ-

rip, Mağrip'in hinterlandından gelen Berberî kabilelerinden çıkan hanedanlar tarafından zaman zaman birleştirildi. Bu ülkelerin ortak bir tarihi vardı, Gırna-ta'daki Elhamra Sarayı'ndan bildiğimiz sanatı geliştirdiler; İbn Tüfeyl ile İbn Rüşd gibi düşünürler kendi felsefe okullarını kurdular. Diğer doğu Arap ülkeleriyle birlikte Mısır ve Suriye, çoğunlukla Kahire'deki görkemli saraylar tarafından birleştirildiler; sonunda bunlar –on üçüncü yüzyılın ortalarında– Irak topraklarının Moğol fetihleri sonucu yakılıp yıkışından sonra özellikle Arapça edebiyatın merkezi haline geldiler. İran ülkeleri başlıca kültür aracı olarak Farsçayı geliştirdiler, örneğin muhteşem şiir sanatlarının üslubunda ve içeriğinde Yüksek Halifelik Dönemi'nin tesis ettiği ölçütlerden önemli ölçüde uzaklaştılar. MS 1000 yılından kısa bir süre sonra İslamlaşmış kültürü benimseyen Hindistan'daki Müslümanlar Farsçayı da kullandılar ama bir yandan da kendi idari, dinsel ve toplumsal kast geleneklerini geliştirip kendi hac ve edebiyat merkezlerini oluşturdular. Avrasya bozkırlarına yayılmış Müslümanlar da tıpkı Hint Okyanusu etrafına yayılmış güneyli Müslümanlar gibi neredeyse tamamen kendilerine özgü bir dünya yarattılar.

Bütün bunlara rağmen, İslamlaşmış uygarlığın birbirinden tamamen ayrı çok sayıda kültüre bölündüğü de söylenemez. Bu uygarlık, toplumun herhangi bir parçasının üyelerinin başka herhangi bir yerde toplumun üyesi olarak kabul edilmesini sağlayarak fikirlerin ve âdetlerin her yerde dolaşımını temin eden, İslam uygarlığına özgü, ortak bir toplumsal örüntü sayesinde bir arada tutuldu. Müslümanlar kendilerini daima tüm Darülsislam'ın yurttaşları bildiler. Çeşitli sanatların ve bilimlerin temsilcileri, cömert bir hükümdar tarafından ülkesine davet edildiklerinde ya da zalim bir hükümdardan baskı gördüklerinde bir Müslüman ülkeden diğerine serbestçe seyahat edebildiler; Darülsislam'ın herhangi bir yerinde itibar gören birinin diğer yerlerinde de kısa sürede tanınması ve itibar görmesi olanaklıydı. Dolayısıyla yerel kültürel eğilimler, bütün Müslümanları kapsayan genel bir ortama özgü olaylar ve fikirler tarafından sürekli sınırlandı ve koşullandı. İslam dünyasının bir ucundan diğerine, karşılıklı etkileşim içinde gelişmiş, bağlantılı geleneklerin oluşturduğu tek bir bütün var olageldi. Sadece bu bakımdan İslam'a özgü olan kültürel diyalog değil, Arap dili sayesinde üzerine yeniden odaklanılan diyalogların çoğu, birden fazla dilin kullanılmaya başladığı ve Arapça kullanımının, İslam dünyasının büyük kısmında özel bilimsel amaçlarla sınırlandırıldığı dönemlerde bile etkili olmayı sürdürdü.

Fakat Orta Dönemlerin genişleyen İslam dünyasının birliği, Yüksek Halifelik Dönemi'nde İslam dünyasının büyük kısmında var olan kültürün birçok boyutunu korumayı başaramadı. Bir bütün olarak İslamlaşmış toplum, başlangıçta Nil ile Ceyhun arasında uzanan bölgede yaşayan İran-Sami toplumlarının, köy ve kasaba yaşamının gündelik kültürel kalıpları üzerine bina edilmiş yeni bir evresinden ibaretti. Buna karşın İslamlaşmış edebi ve diğer yük-

sek kültürel geleneklerde, bölgedeki çoğu gündelik yaşam geleneğinde karşımıza çıkan kopuştan daha büyük bir kopuşa rastlıyoruz. Yine de İslamileşmiş geleneklerin devamını teşkil ettikleri İran-Sami yüksek kültür gelenekleri daima daha mütevacı, yerel gündelik alışkanlıklardan beslenmişlerdi. Ne zaman ki İslam dünyası Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgenin ötesine yayıldı, işte o zaman kültürel kopuş da daha bütüncül bir hale geldi. Yeni Müslüman bölgelerin gündelik kültürü, asıl İran-Sami ülkelerinin gündelik kültürü ile gitgide daha az ortak özellik taşıyor hale geldi. Sadece dil, mutfak veya konut inşası gibi ev hayatı kalıpları değil, aynı zamanda tarım teknikleri gibi kurucu unsurlar, hatta idari ve hukuksal pratikler de farklılaştı.

Demek ki İslam dünyası boyunca aktarılan unsur İran-Sami toplumsal kompleksinin tamamı değildi, İslamileşmiş İran-Sami yüksek kültürel gelenekleriydi. Başka bir deyişle bu geleneklerin aktarılmasını sağlayan ve İslamileşmiş kültüre gerçekten mensup her insandan en az birini rahatça konuşması beklenen başlıca iki dilin adıyla "Fars-Arap" gelenekleri diye anılan geleneklerdi. Halkların bu kadar çok bölgede dâhil olduğu kozmopolit birlik, gündelik kültürden bağımsız olarak, Fars-Arap yüksek kültürü seviyesinde korundu; bu kültürün ölçütleri gündelik yaşam kültürünü etkileyip gittikçe daha fazla değişikliğe uğrattı ama bu kültür esasen kendi bulunduğu bölgeye göre Hindistan'a, Avrupa'ya, güneye veya kuzeye özgü kaldı.

Doğrusu, Nil ile Ceyhun arasında bile yerel kültürel kalıplar büyük ölçüde değişmişti ve İslamileşmiş uygarlığın birliği yerel, gündelik hayatta sadece sınırlı bir nüfuza sahip olmuştu. Hatta o kadar ki Arabistan'ın örf ve âdet hukuku bile kitaplarda yer alan Şeriat hukukuna yarıkürenin en ücra köşesindeki başka bir İslam toplumunda geçerli olan örf ve âdet hukukunun uzak olduğu kadar uzaktı. Yine de İran-Sami çekirdek bölgesi daha geniş çaplı İslam dünyası içinde ayrıksı niteliğini korumaya devam etti. Yerel koşullar ve kalıplarla özgün bir ilişkisi olması nedeniyle İslamileşmiş toplumun ve İslamileşmiş yüksek kültürünün burada, Fars-Arap geleneğinin özellikle geçmişin yüksek kültüründen keskin bir kopuşu ifade ettiği ve bu kültürlerin gündelik düzeyleriyle kalıtsal bağlantısının çok az olduğu bölgelerdekine kıyasla derin yerel kökleri vardı. Bu merkezi bölgeyi "Eski İslam toprakları" diye adlandırabiliriz, gerçi asıl mesele burada İslam'ın önceliği değil, daha önceki geleneklerle devamlılığı sağlamasıdır. Mağrip'te de İslam Nil ile Ceyhun arasında olduğu kadar eskidi; fakat İslamileşmiş kültür orada onu önceleyen Latin kültüründe kendine pek yer bulamamıştı, dolayısıyla Mağrip onun çekirdek bölgesinin bir parçası sayılamaz. Orta Dönemler boyunca Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgede yer alan ülkeler İslam dünyasında genel kabul görmüş bir kültürel üstünlük taşıdılar. Merkezden daha uzaktaki bölgelerden gelen Müslümanlar bu ülkelerde ve eyaletlerde eğitim görmüş olmaktan gurur duyarlardı. Hepsinden önemlisi, bu ülkelerden gelen göçmenler, anadili en azın-

dan Farsça veya Arapçanın bir lehçesi olanlar, başka yerlerde epey itibar görürlerdi. Çekirdek bölgenin toplumsal kalıpları ve kültürel açımları her zaman sıkı sıkıya takip edilmeseler bile belirli bir saygınlığa sahiplerdi.

Öyleyse İslamileşmiş kültürü en güzel şekilde yansıtan Orta Dönemler çok etkili iki kültürel sınırlamaya tabi olmuştur: Birincisi, muazzam bir refaha sahip olmasına rağmen İslamileşmiş yüksek kültür sık sık ekonomik ve toplumsal yatırımların asgari tarımcıl seviyelere gerileme tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. İkincisi, İslam dünyasının Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan bölgenin dışında kalan ve gittikçe genişleyen topraklarında İslamileşmiş yüksek kültür her zaman bir yabancılık havası taşımıştır. Bu iki olgu, temelde başka sorunların yattığını göstermektedir. Bu sorunlar Orta Dönemleri ele alan bir araştırmacıya belki en önemli tarihsel sorunlar gibi görünmeyebilirler ama her araştırmacı bu sorunlarla öyle ya da böyle yüzleşmek zorunda kalacaktır: Uygarlıklarda böyle zayıflıklar neden ortaya çıkmak zorundadır? Öte yandan, bütün bunlara rağmen, İslam'ın ve İslam uygarlığının bu dönemlerde –zengin bir yaratıcı kültürün bütün doğu yarıküreye İslam adıyla yayıldığı zamanlarda– sahip olduğu muazzam kültürel görkemi, gücü ve yayılmacılığı nasıl mümkün olmuştur?

## Dizin

- Abaka, İlhanlı hükümdarı, 478  
Abbâdî hanedanı, 43  
Abbâdîler, 41  
Abbâsî hanedanı, 11, 17, 28, 32, 35, 39,  
67, 70, 73, 88, 154, 193, 314, 319, 332,  
435, 463, 471, 484, 489, 522, 523, 534,  
582, 606  
abdal, gizli sufi veli, 268  
Abdullah b. Sebe, 522  
Abdülkâdir Geylânî, 26, 244, 254, 262,  
267, 533  
Abdülkerim Cîlî, 534  
Abdûlmelik, Mervani halifesi, 22  
Abdûlmü'min, 315  
Adudüddeve (Fena Hüsrev), Büveyhi  
hükümdar, 24, 47  
Afrika Boynuzu, 627  
afyon, 655  
Ağlebîler, 33  
Ağa Han, 39  
*ahdâs*, 153  
*ahi*, 151, 494, 669  
Ahmed b. Hanbel, 670  
Ahmed Celâyir, 502  
aile hukuku, 148  
Ak Ordu, 475, 495, 651  
Akdeniz ticareti, 92, 657, 661  
Akkoyunlular, 567  
Alaaddin Hiltî, 487, 488  
Alparslan, Selçuklu sultanı, 26, 30, 56,  
57, 58, 209, 304  
Altın Ordu, 304, 437, 438, 439, 475, 478,  
480, 482, 484, 495, 502, 544, 651, 653  
Anadolu, 14, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32,  
56, 87, 93, 106, 111, 128, 286, 302,  
303, 304, 308, 310, 317, 318, 319, 320,  
321, 325, 339, 357, 387, 455, 456, 457,  
458, 459, 475, 484, 485, 490, 491, 493,  
494, 495, 497, 503, 531, 573, 574, 575,  
576, 624, 644, 645, 647, 669  
Ankara, 2, 439, 494, 495, 496, 503, 646  
Annam, 387  
Antakya, 24, 93  
Antere, pagan Arap şair, 185, 186  
arabesk, 401, 485, 586, 587, 609  
Arabiyat, 433  
Aral Gölü, 54, 318, 478  
Aramca, 42  
Arapça, 18, 42, 68, 112, 151, 183, 186,  
189, 190, 192, 193, 195, 196, 200, 224,  
226, 262, 311, 319, 341, 342, 343, 344,  
345, 346, 357, 358, 360, 371, 372, 423,  
424, 425, 426, 481, 485, 510, 511, 512,  
539, 540, 546, 556, 558, 560, 561, 587,  
633, 637, 647, 669, 671, 672  
Araplar, 88, 103, 149, 190, 344, 424, 449,  
450, 519, 520, 561, 606, 632  
arazi hibesi, bkz. ikta, 63  
*ârîf*, ("bilen" veya "gnostik"), 528  
Aristoteles, 177, 194, 203, 205, 211, 266,  
275, 276, 302, 371, 377, 548  
Arnold, Matthew, 188  
asabiye, 554  
askeri himaye devlet(ler)i, 468, 470,  
472, 494, 550, 644, 648  
astroloji, 231, 364, 530

astronomi, 349, 365, 414, 424, 459, 476,  
508, 548, 566  
At göçebeliği, 460  
*atabey*, 305, 306, 307, 311, 359, 669, 671  
Atlantik Okyanusu, 89, 625, 660  
Attâr, Feriduddin, 262, 347, 354, 355,  
665  
Attila, Hun imparatoru, 334  
Avârifü'l-maârif, 328  
Avery, Peter, 564  
*âyan-emir sistemi*, 82, 84, 85, 86, 92, 116,  
119, 124, 135, 139, 150, 161, 167, 305,  
341, 396, 402  
Ayasofya, 378, 647  
Aybek, Kutbeddin, 323, 540, 548  
Ayn Calut, Suriye, 456, 483  
Azerbaycan, 30, 95, 111, 303, 307, 327,  
328, 333, 351, 457, 458, 475, 476, 482,  
547, 561, 566, 573, 575, 593, 660  
Aziz Yakup (Santiago), 40  
Aziz Yorgi (George), 185, 532  
Bâbâiler Sufi ayaklanması, 574  
Bağdat, 11, 14, 15, 17, 23, 26, 29, 30, 31,  
32, 33, 39, 40, 44, 45, 47, 48, 49, 51,  
54, 55, 60, 61, 68, 69, 95, 132, 154,  
176, 181, 193, 194, 195, 202, 207, 209,  
213, 221, 223, 229, 244, 245, 254, 268,  
303, 306, 326, 329, 331, 332, 333, 339,  
343, 386, 437, 456, 475, 484, 502, 503,  
523, 654  
bahçecilik sanatı, 600  
Bahreyn, 34  
Bâkılânî, el-, 201, 208, 209, 269  
Bakti mistisizmi, 643  
Balaban, Delhi sultanı, 304, 323, 487  
Balkan Yarımadası, 318, 494, 645  
Banaras, Hindistan, 613  
bankacılık, 165  
Bantu dili, 632  
barut, 85, 163, 385, 460, 471  
barutlu silahlar, 105, 461, 470, 640, 646,  
649, 660  
Basra Körfezi, 32, 47, 48, 93, 95, 154,  
566  
Bayezid II, Osmanlı sultanı, 459, 649

Baykal Gölü, 335  
Baysungur, Timuri hükümdar, 566  
Bedeviler, 49, 168, 178, 184, 615  
Bedüzzaman-ı Hemedânî, 190  
Bedr el-Cemâlî, 26, 39, 73  
Behistun Dağı, 352  
Behmenî hanedanı, 641, 642  
Behrâm Gûr, Sasani imparatoru, 352  
Behzâd, 541, 568, 594  
*bekâ*, 527  
Bektaşîlik, 575  
Belh, 139, 286, 349, 496  
Bengal, Hindistan, 323, 325, 379, 439,  
458, 486, 488, 490, 536, 624, 625, 626,  
628, 632, 641, 642  
Bereketli Hilal, 26, 32, 44, 47, 48, 62, 68,  
87, 88, 89, 90, 92, 93, 96, 97, 100, 101,  
128, 163, 185, 208, 301, 304, 305, 307,  
321, 357, 583, 593, 607, 615, 625  
berîd (istihbarat) hizmeti, 58  
bey'at, 405  
Beyzâvî, el-, 347, 358  
Bin Bir Gece Masalları, 87, 168, 654  
bir olma metafiziği veya kuramı, 271,  
278, 533, 534, 535, 536  
Bîrûnî, Ebu'l Reyhan el-, 25, 52, 196,  
199, 200, 203, 358, 546  
Bistâmiye, bkz. Şettariye, 535  
Bitinya, 491  
Bizans ateşi, 385  
Bizans İmparatorluğu, 24, 30, 56, 57,  
130, 151, 156, 170, 179, 236, 309, 310,  
318, 319, 320, 322, 325, 340, 378, 380,  
385, 388, 397, 420, 437, 457, 459, 491,  
493, 494, 496, 497, 503, 588, 610, 644,  
645, 646, 647, 663  
Bohralar, 39  
Bostân, 355  
Böhme, 364  
Brahmanlar, 402, 629, 642, 643  
Bruno, Giordano, 426, 666  
Buhara, 29, 31, 44, 145, 200, 203, 333,  
513, 566, 595, 603, 653  
Buharî, el-, hadis derleyici, 523  
Burak, 521

- Burgonya dükü, 413, 414  
 Burma, 630  
 Bursa, 438, 457, 491, 496, 503  
 Büveyhîler, 14, 29, 45, 46, 47, 48, 51, 139  
 Büyük İskender, 351, 469, 532, 645  
 Câhız, Amr el-, 193, 194, 345, 360  
 Cahiliye, 185, 519  
 Cava, 273, 339, 437, 626, 631, 633, 634  
 Cava dili, 631  
 Cava krallığı, 631  
 Cebelitarık Boğazı, 426  
 cebir, 198, 424, 660  
 Cebrail, 520, 521  
 celâl (Tanrı'nın azemeti), 257, 295  
 cemaat, 86, 130, 132, 144, 152, 221, 222, 228, 230, 260, 391, 394, 398, 405, 406, 407, 486, 511, 519, 523, 621, 623, 657, 672, 673  
 Cemaî-Sünnî, 671, 673  
 Cemaî-Sünnî mezhepleri (Hanefi, Şafii, Hanbeli, Maliki), 21, 50, 52, 55, 57, 61, 70, 71, 72, 76, 141, 151, 182, 197, 240, 257, 299, 309, 311, 313, 325, 327, 328, 329, 330, 340, 376, 401, 405, 432, 517, 518, 521, 522, 527, 560, 569, 607, 610, 632  
 cemâl (Tanrı'nın güzelliği), 257  
 Cemel Savaşı, 522  
 Cemşîd, eski İran hükümdarı, 352, 353  
 Ceneviz, 649  
 Cengiz Han, 15, 303, 335, 340, 432, 437, 449, 470, 471  
 Cezerî, İsmail el-, 197  
 Cezire, Mezopotamya, 30, 48, 101, 150, 307, 311, 359, 455, 482, 567, 649  
 Chu Hsi, 385  
 cıfr, 192  
 cihat, 52, 54, 130, 144, 189, 268, 311, 314, 319, 322, 393, 576, 669  
 civanmerdî, 151  
 cizye, 619  
 Copernicus, 199, 540, 549, 659  
 Cüneyd, el-, Bağdathî Sufi, 291, 527, 536, 537  
 Çağrı Bey, Selçuklu hükümdarı, 55  
 Çaldıran Savaşı, 594  
 Çiştî tarikatı, 456, 489, 526, 533, 540  
 Dağdaki Vaaz, 393, 512  
 Dandanakan Savaşı, 52  
 Dante Alighieri, 290, 364, 365, 426, 438  
 dârü'l-hicret, 131  
 Darüislam, 17, 18, 54, 55, 71, 72, 131, 144, 150, 259, 260, 303, 308, 311, 408, 463, 524, 619, 670  
 dava, 60  
 Davûd ez-Zâhirî, 42  
 Deccal, 524  
 Dekkan, 458, 487, 488, 490, 570, 572, 641  
 Delhi, 15, 243, 244, 303, 304, 323, 334, 339, 340, 438, 456, 457, 458, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 495, 503, 530, 604, 605, 606, 607, 609, 620, 641, 644, 664  
 Deogiri, 488  
 derviş, 262, 293, 356, 416, 498, 500, 528, 538, 539, 574, 592, 645, 670, 672  
 deve göçbeliği, 100, 455, 459, 550, 637  
 Devvânî, Celaleddin, 541, 544, 545  
 Deyleman, İran, 76, 327  
 Deylemî Dağları, 73  
 Dharma, 82  
 Dicle Nehri, 32, 93, 343, 435, 475, 566, 567  
 dihkân, 44, 670  
 Diogenes, 416  
 divan, 288, 670  
 Doab, 489  
 Ebu Hanife, 147, 516, 523, 670  
 Ebu Sa'id, 482, 491, 567  
 Ebu Yezid (Bayezid) el-Bistâmî, 291, 536  
 Eckhart, mistik vaiz, 414  
 edebiyat, 18, 28, 31, 40, 178, 181, 182, 185, 190, 229, 269, 307, 341, 343, 344, 357, 362, 363, 364, 394, 431, 561, 583, 631, 632, 647, 665  
 edep kültürü, 62, 183, 201, 539  
 Edessa, 311  
 Edirne (Adrianopolis), 438, 457, 491, 496, 574

- Eflâklılar, 645  
Ehl-i Hakk hizipleri, 575  
Ehriken, 188  
Eksen Çağı, 115, 237, 238, 239, 384, 385, 386, 387, 397, 453, 454, 659  
Ekümene, 11, 12, 14, 17, 83, 89, 91, 385, 386, 387, 389, 390, 413, 434, 437, 438, 439, 450, 464, 481, 559, 613, 622, 625, 626, 628, 631, 636, 640, 659, 661  
Elburz sıradağları, 76  
Elhamra Sarayı, 18, 550  
El-Munkız min'ed-Dalal (Sapkınlıktan Kurtaran), 213, 214, 215, 216, 217, 221, 226, 362  
Emevî Camisi, 610, 611  
Emevîler, 522  
Emir Hüsrev, Fars şair, 357, 457, 489, 490, 540  
emirlik, 491  
Endonezya Körfezi Yaprığı, 195  
Ene'l-Hakk" (Hakikat Benim), 226  
Enverî (Evhadüddin), Acem şair, 302, 347, 349  
Erdebil, 459, 575  
Erken Orta Dönem, 11, 12, 21, 131, 132, 152, 154, 156, 157, 189, 197, 207, 211, 227, 239, 240, 247, 248, 251, 258, 264, 269, 309, 341, 343, 353, 357, 360, 377, 379, 383, 386, 389, 390, 398, 401, 404, 415, 421, 424, 426, 431, 432, 435, 450, 455, 461, 463, 470, 474, 514, 525, 533, 544, 550, 560, 562, 569, 582, 585, 586, 587, 590, 592, 601, 602, 604, 605, 607, 632, 644, 656, 672  
Ermenistan, 56, 307, 319  
esrar, 655  
Eş'ariler, 208, 209, 218, 229, 373, 375, 518  
eşcinsellik, 172  
Etkin Akıl kavramı, 204, 205  
Eyyûbiler, 302, 304, 306  
Ezher Camisi, 28, 35, 513, 611  
fakih, 113, 670  
Fârâbî, 194  
Fârâbî (Ebu Nasr), el-, 24, 28, 201, 202, 203, 204, 206, 366, 369, 373  
Fars şiiri, 189, 302, 353, 354  
Farsileşmiş (persianate), 342, 552, 568, 588, 647, 648  
farz-ı aynî, 403  
farz-ı kifâye, 62  
Fatıma, Muhammed'in kızı, 669  
Fatimî hanedanı, 24, 25, 28, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 73, 132, 196, 199, 201, 312, 314, 463, 483, 515, 607, 611  
Fatimîler, 669  
Fazlullah Esterâbâdî, 572, 575  
Felasife, 35, 193, 201, 202, 203, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 226, 227, 232, 277, 280, 302, 315, 316, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 375, 376, 377, 489, 538, 539, 541, 542, 544, 546, 547, 549, 552, 553, 556, 558, 566, 573, 670  
felsefe, 18, 40, 182, 207, 217, 269, 272, 316, 368, 373, 374, 445, 508, 509, 539, 547, 653, 670  
feodalizm, 62, 63, 397  
Ferhat ile Şirin, 351  
fetva, 245, 518  
Feylesof, 24, 28, 29, 194, 200, 201, 202, 262, 270, 347, 367, 368, 375, 376, 540, 541, 547, 552, 553, 574  
fıkıh, 26, 37, 40, 42, 50, 51, 60, 61, 62, 87, 131, 181, 211, 213, 214, 245, 268, 374, 507, 508, 518, 526, 534, 539, 542, 544, 574, 580, 670, 672, 673  
Fırat Nehri, 32, 93, 435, 475, 566, 567, 627  
fırka, 672  
figüral sanat, 584, 585, 588, 589, 606  
Filistin, 238  
Firdevsî, Ebu'l-Kasım, 25, 29, 30, 52, 183, 186, 187, 188, 201, 290, 347, 351, 352, 353, 665  
Fîrûz Tuğluk, Delhi sultanı, 503  
Fitzgerald, Edward, 77, 198, 345  
Franklar, 39  
Fransa, 313, 318, 400, 438, 439

- Frederick II, 423  
 Fustat (eski Kahire), 33, 132  
 Fusûsu'l-Hikem (Hikmetlerin Özü), 283, 284  
*Fütûhât-ı Mekkiyye'*yi (Mekke Fetihleri), 279  
 fütüvvet (ocakları), 91, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 168, 169, 259, 303, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 361, 416, 419, 494, 574, 646, 669, 670  
 Ganj ovası ve nehri, 304, 318, 322, 323, 325, 388, 434, 485, 486, 487, 488, 490, 531, 641, 642, 644  
 Garp, 11, 12, 16, 81, 82, 85, 91, 167, 199, 229, 238, 309, 371, 372, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 396, 397, 398, 400, 401, 403, 404, 407, 409, 410, 412, 413, 414, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 436, 440, 546, 548, 556, 559, 591, 593, 613, 646, 657, 658, 659, 660, 661  
 Gazâlî (Ebu Hamid Muhammed), el-, 27, 31, 73, 76, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 230, 237, 240, 256, 262, 270, 272, 274, 277, 283, 302, 315, 362, 366, 367, 368, 370, 375, 376, 377, 385, 425, 517, 524, 530, 542, 554, 557, 568  
 gazel ( basit uyaklı, kısa, lirik şiir), 352, 353, 540, 562  
*gaziler*, 29, 30, 52, 54, 311, 312, 321, 403, 485, 486, 491, 493, 494, 495, 636, 644, 646, 648, 670  
 Gazneli Mahmud, 14, 25, 29, 30, 139, 186, 200, 203, 318, 322, 663  
 gazyağı (damıtma), 163  
 Geç Orta Dönem, 11, 12, 123, 132, 156, 161, 208, 286, 360, 414, 432, 433, 435, 437, 438, 439, 443, 444, 447, 450, 454, 455, 461, 468, 471, 472, 511, 514, 517, 525, 527, 530, 538, 539, 545, 546, 550, 558, 573, 586, 588, 592, 601, 603, 604, 606, 613, 626, 642, 650, 655, 657  
 Gemeinschaft, 398  
 geometri, 198, 401  
 Gesellschaft, 114, 398  
 Geylân, 244  
 Gılgamış (destanı), 185, 532  
 Gırnata Devleti, 304, 550, 551, 552  
 Gibb, H.A.R., 65, 128, 148, 215, 286, 313, 359, 422, 427, 555, 664, 665, 666  
 Gibbon, Edward, 16  
 Gobi Çölü, 460  
 Gölge oyunları, 655  
 görsel sanatlar, 377, 378, 666  
 Gregoryen Hristiyanlar, 319  
 Grunebaum, Gustave von, 90, 236, 420, 441, 538, 546, 547, 578, 583, 601  
 Gûr, 54  
 Gûr-i Mîr, Timur'un Semerkant'taki anıt mezarı, 604  
 Gücerat, 69, 458, 626, 628, 629, 632, 638, 641  
 Gülistân, 355  
 Güney Denizleri, 32, 33, 93, 94, 342, 625, 628, 632  
 Gürcistan, 502, 576, 613  
 Habeşistan, 96, 613, 625  
 hac, 18, 179, 191, 194, 356, 521, 533, 654, 670  
 Haçlı Seferleri, 72, 309, 388, 423, 649  
 hadis, 42, 48, 52, 61, 62, 131, 208, 214, 221, 230, 245, 257, 265, 283, 329, 358, 359, 363, 374, 401, 405, 507, 513, 523, 539, 541, 542, 553, 617, 670, 671, 673  
 Hadis Ehli, 42, 61, 144, 181, 209, 210, 211, 212, 215, 216, 221, 226, 243, 252, 272, 375, 556, 568  
 Hadramut, Güney Arabistan, 632  
 Hâfız Ebrû, tarihçi, 566  
 Hafsî hanedanı, 317, 550, 551, 552  
 Hâkânî, 350  
 Halaha, Yahudi hukuku, 238, 371  
 Hallac, el-, 194, 226, 281, 282, 536  
 Halvetiye tarikatı, 537  
 Hamdânîler, 14, 28, 47  
 Hanefiler, 143, 168, 541

haraç, 64, 153, 301, 306, 307, 317, 334,  
439, 469, 482, 487, 488, 550, 637, 647,  
649  
harem sistemi, 167, 170, 171, 172, 412,  
671, 674  
Harezmsahlr, 15, 301, 303, 305, 307,  
326  
Hariciler, 51, 534, 637  
Harîrî (Ebu Muhammed el-Kasım) el-,  
27, 191, 357, 380  
Hasan Basrî, 516, 527  
Hasan-ı Sabbah, 28  
Haşhaşiler, 14  
Hayy b. Yakzân, 367  
Hazar Denizi, 49, 76, 95, 187, 189, 244,  
304, 317, 318, 334, 478, 484, 502, 533,  
653  
Heath-Stubbs, John, 564  
Hemedân, Irak-ı Acem, 190  
Herat, Horasan, 458, 482, 501, 566, 567,  
568, 594, 595  
Hermes, 275, 280  
hermetik düşünce, 275, 280  
Hesiodos, 364  
Hristiyanlar, 26, 43, 44, 237, 249, 313,  
317, 392, 393, 422, 439, 459, 492, 521,  
532, 534, 563, 578, 621, 645, 647, 669  
Hristiyanlık, 230, 258, 390, 391, 396,  
495, 520, 532, 625, 647  
Hızır, 531, 532  
Hicaz, 25, 28, 39, 59, 179, 208, 306, 318,  
466, 627  
hiciv, 562  
Hicret, 130, 224, 520  
Hikmetü'l-İşrâk (İşrak Felsefesi), 278  
Hilâl, Bedevi kabile bloğu, 637  
Hille, Güney Irak, 513  
Hindiçin, 613, 614, 626, 628, 629, 630,  
632  
Hinduizm, 606, 632, 642, 644  
Hindular, 237, 490, 630, 641, 643  
Hint Okyanusu, 12, 18, 39, 48, 318, 385,  
386, 439, 484, 613, 627, 630, 638, 641,  
650, 655, 660

Horasan, 14, 15, 25, 26, 29, 30, 31, 44,  
45, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 60, 63, 67,  
73, 88, 95, 150, 153, 163, 186, 207,  
209, 213, 223, 229, 248, 300, 301, 302,  
319, 349, 455, 458, 459, 461, 475, 482,  
483, 501, 504, 544, 565, 567, 570, 593,  
594, 653  
Huang-Ho Nehri, 387  
Hulagû, 476, 478, 483  
Hurûfî hareketi, 572, 573, 575  
Hurûfiler, 572, 573  
Hûzistan, 327  
Hürmüz, 188  
Hüseyn Baykara, Timuri hükümdar,  
541, 567  
Irak-ı Acem, 48, 95, 139, 150, 306, 307,  
457, 592  
ıyd (bayram), 140  
İbâzî hariciler, 314, 637  
İbâziler, 314, 637  
İblis (Şeytan), 266, 295, 296, 297  
İbn Arapşâh, 560  
İbn Bacce (Ebu Bekir), 29, 367, 368  
İbn Cinnî, 192  
İbn Haldûn, 459, 540, 549, 550, 551, 552,  
553, 554, 555, 556, 557, 558, 610, 666,  
669  
İbn Hanbel, 215, 523  
İbn Hazm, 29  
İbn Kilis, 33  
İbn Meymûn (Maimonides), 371  
İbn Rûh, 137  
İbn Rüşd, 18, 206, 215, 302, 367, 369,  
370, 371, 372, 373, 374, 377, 425, 426,  
552, 554  
İbn Sînâ, 24, 29, 177, 201, 203, 204, 205,  
206, 207, 210, 221, 276, 364, 367, 368,  
369, 377, 424, 537, 556  
İbn Teymiye, 456, 489, 511, 540, 543,  
544  
İbn Tûmert, 315, 316, 367, 557  
İbn Yâsin, 314, 315  
İbnü'l-Amîd, 192, 193, 195  
İbnü'l-Arabî, 262, 265, 268, 272, 279,  
280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288,

- 291, 302, 347, 364, 385, 389, 426, 459,  
533, 535, 537, 540, 542, 544, 548, 571,  
574
- İbnü'l-Esîr, 327, 347, 358, 359, 360
- İbnü'l-Fârîd, 262, 347, 357
- İbnü'l-Hatib, 552
- İbnü'l-Heysem, 24, 28, 199, 201, 540,  
548
- İbnü'l-Şâtîr, 540, 549
- İbrahim b. Edhem, 293
- İbrahimî gelenekler, 284, 372
- icazet*, 513, 671
- icma ilkesi, 260, 517, 519, 522, 525
- içtihat, 147, 148, 471, 524, 525, 543, 671,  
672, 673
- içtihat kapıları, 471
- İdris (Enoş), 280
- ihtida, 531, 614, 619, 620, 621, 623, 642,  
643
- İhvân-ı Safâ*, 29, 201, 202, 203, 206
- İhyâ'u Ulûmî'd-Dîn* (Din Bilimlerinin  
Canlandırılması), 224
- ikonoklazm (ikonakırıcılık), 578
- iktâ sistemi, 47, 62, 63, 64, 65, 66, 74, 79,  
118, 119, 121, 122, 123, 124, 149, 162,  
182, 305, 404, 671
- İlahi Komedyâ, 290
- İlhanlı hanedanı, 438, 476, 478, 480,  
481, 482, 498
- ilim, 62, 230, 240, 257, 268, 270, 375,  
507, 539, 569, 671
- imamlık, 37, 73
- imamlık, imamet, 672
- imamzâdeler, 523
- İngiltere, 14, 313, 437, 481
- insan-ı kâmil anlayışı, tasavvuf, 267,  
272, 282, 284, 534
- İran-Sami  
(kültürü | gelenekleri | dinleri), 12,  
18, 19, 39, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 95,  
97, 100, 105, 161, 168, 197, 237, 239,  
244, 263, 264, 267, 322, 325, 357, 385,  
386, 387, 394, 396, 449, 519, 578, 579,  
580, 625, 627, 656
- İravadi vadisi, 630
- İrtiş havzası, 475, 495, 613
- İsfahan, İran, 30, 45, 73, 74, 76, 306, 502,  
570, 654
- İskenderiye, Mısır, 32
- İsmailîler, 34, 35, 39, 51, 73, 74, 75, 76,  
77, 151, 155, 214, 218, 219, 220, 223,  
226, 306, 328, 339, 376, 377, 483, 560,  
670, 673
- isnat, 193, 221, 252, 414, 508, 554
- isnat belgeleme, 193
- istihsân, "en iyi hüküm" ilkesi, 541
- istislâh, Maliki kıyas ilkesi, 541
- Îşâ, 362
- Îşrâkî feylesoflar okulu, 262, 278, 367
- Japonya, 339, 387, 437, 625
- Kabala, Yahudi mistik hareketi, 238
- Kâbe, 520
- Kâbil, 321
- Kâbil Nehri, 321
- Kâbûsnâme, 189
- kadercilik, 175, 176
- kahve, 655
- kahvehaneler, 655
- Kaim, el-, Abbasi halifesi, 29, 55
- Kalâvûn, Memlûk sultanı, 456, 457,  
484, 485
- kalenderler, gezgin dilenciler, 328
- Kalimantan, 631
- Kalkaşandî, el-, 539, 540
- Kalkedon Kilisesi, 319
- Kambay, Gücerat, 629, 638
- Kamboçya, 630
- Kansu, 650
- kanunlar (hanedanlık yasaları), 648
- Kara Ölüm (veba salgını), 434
- Kara Taş (Hacerü'l Esved), 520
- Karahitaylar, 300
- Karakoyunlular, 566, 567
- Karakurum, Moğol başkenti, 303, 388
- Karluk Türkleri, 29, 45, 51, 55, 59, 300,  
461
- Karmatîler, 34, 49
- kaside (basit uyaklı uzun şiir), 186, 344,  
347, 349, 562
- Katalan şehirleri, 551

kâtip, 61, 142, 184, 224, 367, 539  
 Kays Adası, 154  
 kayseriye (bedesten), 91  
 Kazvin, 73, 570  
 kelâm, 43, 47, 50, 62, 80, 207, 209, 210,  
 211, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 221,  
 226, 240, 248, 262, 272, 280, 370, 373,  
 375, 401, 507, 508, 526, 539, 544, 554,  
 671  
 Kemaleddin Farsî, 540, 548  
 kenevir, 655  
 Keralam, (Kerala) Hindistan, 163, 624,  
 625, 626  
 keramet (evliyanın sergilediği  
 olağanüstü hal), 244, 255, 286, 356,  
 358, 362, 526, 529  
 Kerrâmîler, 50, 60  
 Keşmir, 559, 572  
 Keykâvus, İran kralı, 187, 188, 189  
 kible, 36, 607, 609  
 Kıpçaklar, 304, 484, 496  
 Kırım Hanlığı, 651  
 Kıyamet Günü, 361, 518, 521, 522, 524,  
 532, 610  
 Kızıldeniz, 32, 33, 36, 48, 93, 310, 484,  
 625  
 Kilikya, 484, 485  
 kimya, 50, 193, 232, 365, 592  
 Kindî (Ebu Yusuf Yakub), el-, 372  
 Kirmânî (Hamidüddin), el-, 49  
 Komor Adaları, 626  
 Konevî, Sufi üstadı, 548  
 Konstantinopolis (İstanbul), 15, 33, 321,  
 378, 386, 437, 439, 459, 475, 491, 492,  
 494, 496, 497, 573, 645, 646, 647, 648,  
 649  
 Konya (Iconium), 286, 287, 321, 490,  
 491, 494, 645, 648  
 kozmopolitlik, 89, 90, 97, 622  
 Kubbetü's-Sahrâ, 521  
 Kubilay, Moğol lideri, 339, 340, 437,  
 478  
 Kudüs, 15, 27, 30, 176, 213, 221, 239,  
 303, 310, 312, 313, 321, 404, 521  
 Kûfe, 49, 181  
 Kuhistan, İran, 73, 76, 154, 300, 306,  
 333, 339  
 Kummî (İbn Babaveyh el-Şeyh el-  
 Sadûk) el-, Şii hadis derleyici, 48  
 Kureyş, 466  
 Kurt hanedanı, Herat, 482  
*kurultay* (Moğol meclisi), 481  
 Kuşeyrî, el-, 26, 256, 262, 270, 533  
*kutb*, 266, 544, 569, 571  
 Kutb Minâr, 605  
 Kuvvetü'l-İslâm Camisi, 604  
 Kübreviye, Sufi tarikatı, 262, 534, 571  
 Küçük Gaybet, 48  
 Kündürî, el-, Selçuklu veziri, 55, 56, 57,  
 209  
 Kürdistan, 306, 307, 561, 571  
 Kürtler, 463, 575  
 Lahor, 54, 215, 323, 664  
 Lamaist Tibet, 614  
 Lemtûna Berberi kabilesi, 314, 557, 638  
 Levant, 313  
 Levant şehirleri, 551  
 Leyla ile Mecnun, 352  
 Liège, 413  
*livân*, 607  
 loncalar, 139, 146, 156, 259, 332  
 Lull, Raymond, 426  
 Luristan, 307  
 Lübnan, 63, 76  
 Lüzûmiyat, 196  
 Maarî (Ebu'l-Ala), el-, 25, 29, 195, 196  
 Madagaskar, 628  
 Mağrip, 18, 19, 24, 25, 26, 27, 28, 37, 40,  
 44, 49, 92, 104, 112, 113, 302, 303,  
 304, 308, 314, 315, 317, 342, 352, 367,  
 371, 375, 435, 451, 455, 456, 457, 458,  
 459, 532, 549, 550, 551, 552, 553, 554,  
 555, 557, 579, 608, 634, 637, 638, 644,  
 664, 666, 667, 673  
 makâmat, 190  
 Malabar, Hindistan, 318  
 Malay Yarımadası, 626, 628, 629, 630,  
 631, 632, 633, 638  
 Malazgirt Ovası, 57

- Malezya, 24, 25, 26, 27, 302, 303, 304,  
318, 385, 456, 457, 458, 459, 536, 613,  
614, 624, 625, 626, 628, 629, 632, 633,  
634, 656
- Mâlik b. Enes, Sünni fıkıhçı, 40, 671
- Mâlikîler, 517, 541
- Malva, Hindistan, 487
- Maniciler, 227, 243
- Mansur, el-, Abbasi halifesi, 11, 24, 40,  
132
- Marakeş, 14, 26, 29, 314
- marîfet*, 257, 669
- maslahat*, 541, 542, 551
- Massignon, Louis, 156, 281, 285, 544
- matbaa, 385
- Mâtürîdî, 62, 208
- Mâtürîdîler, 518
- Mâverdî, el-, 70, 328
- Mazdacılık, Mazdacılar, 117, 275, 277,  
353
- Medine, 33, 61, 70, 130, 209, 216, 221,  
227, 520, 521, 615, 654
- medrese, 38, 60, 61, 62, 183, 245, 608,  
672
- Mehdi, ("kılavuz"), 29, 73, 490, 515, 524,  
525, 571, 573, 575
- Mehmed II, Osmanlı sultanı (fatih),  
459, 573, 645, 646, 647, 648, 649
- Mekke, 33, 103, 130, 179, 191, 194, 209,  
244, 279, 306, 358, 393, 519, 520, 521,  
551, 572, 583, 602, 615, 618, 634, 654,  
670
- Mekong vadisi, 630
- mektep, 511, 512, 671
- Melikşah, Selçuklu sultanı, 26, 30, 57,  
58, 59, 66, 67, 73, 189, 197, 304, 418
- Memlûkler, 15, 304, 323, 437, 458, 483,  
485, 503, 606, 610
- Memun, el-, Abbasi halifesi, 11, 22, 136,  
526
- Merâğa, Azerbaycan, 475, 476, 547,  
548, 559
- Merînî hanedanı, Mağrip, 304, 317, 457,  
459, 550
- Merkaba, Yahudi mistik hareketi, 238
- Mervanîler, 61, 62, 130, 221, 407, 542
- Meryem, 362
- Mesmûde, Berberi kabile bloğu, 315
- Mesnevî*, 286, 287, 288, 290, 291, 292,  
345, 347, 362
- Mesnevî-i Ma'nevî* (Derin Anlamlar  
Şiiri), 286
- Mesud, Gaznevi sultanı, 52, 54, 55, 139
- Meşhed, 145
- meşrulaştırma, 80, 83, 115, 398, 400,  
407, 417, 470
- Mevâlî, 130
- mevlid, 179
- mezhep, 48, 147, 148, 314, 517, 518, 523,  
544, 632, 671, 672
- mihrap (camilerde kibleyi gösteren  
girinti), 380
- mikrokozmosmik dönüş miti, 261
- Minyatür sanatı, 589
- Mişkâtü'l-Envâr* (Nurlar Âlemi), 223
- Moğol fetihleri, 18, 197, 308, 343, 466,  
476, 478
- Moğol hukuku, 500
- Moğolistan, 303, 339, 461, 475, 476, 478,  
614, 650
- Moğollar, 14, 15, 85, 303, 325, 333, 334,  
335, 336, 339, 340, 379, 385, 389, 432,  
434, 449, 450, 454, 455, 468, 470, 473,  
476, 480, 481, 482, 487, 585, 593, 604,  
607, 650
- Molukka (Maluku) adaları, 631
- Mu'izz, el-, Fatimi halifesi, 33, 35, 132
- Muaviye, Emevi halifesi, 295, 296, 297,  
522
- Muhammed Harezmsâh, 303, 335
- Muhammed Tapar, Selçuklu sultanı,  
67, 74, 76, 304, 306
- Muhammed Tuğluk, 457, 487, 488, 489,  
490, 642
- muhtesip (pazar denetçisi), 224, 416
- Muktedir, el-, Abbasi halifesi, 11, 40,  
125
- Multan, 323
- Murâbitlar, 14, 26, 29, 43, 314, 316, 367,  
532, 638

- Murad I, Osmanlı sultanı, 457, 496  
Murad II, Osmanlı sultanı, 459, 497, 645  
musalla, 140  
Müstensir, el-, Fatımi halifesi, 26, 28, 38, 39, 73, 332  
Musul, Irak, 28, 302, 307, 311, 359  
Muş'şa tarikatı, 575  
Mutezilîler, 210, 211, 358  
Muzafferîler, 482  
müceddid, 223  
müftü (Şeriat uzmanı), 268, 408  
*mülûk el-tavaif*, "hizip kralları, 40  
mürîd (tasavvuf öğrencisi), 184, 231, 240, 247, 248, 249, 252, 254, 259, 261, 267, 290, 672, 673  
*mütekellim (kelamcı)*, 201, 347, 367, 375, 376, 540  
Mütenebbî, el-, 24, 28, 196, 201, 360  
Mütevekkil, el-, Abbasi halifesi, 22, 620  
Mzab, 637  
Nakşibendi tarikatı, 571  
namaz, 140, 172, 204, 251, 297, 378, 393, 403, 510, 521, 548, 581, 607, 617, 672  
Nâsir, el-, Abbasi halifesi, 28, 71, 262, 303, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 347, 358, 376, 457, 485, 526, 574  
Nasîrüddin Çerâğ-ı Dehlevî, Sufi üstadı, 489  
Necef, Irak, 513  
Necmeddin Kübra, 262, 279  
Nehc'ül-Belaga, 49, 50  
Nesefî, el-, 540, 544  
Nesimî, şair, 572, 573  
Nevâî (Mir Ali Şir Nevâî), 541, 567, 647  
Nevruz, 178  
Nijer Sudanı, 636, 640  
Nikopolis (Niğbolu), 495  
Nil ile Ceyhun arasında kalan..., 100, 130  
Nil'den Ceyhun'a kadar uzanan..., 11, 19, 20, 22, 40, 66, 79, 82, 88, 89, 105, 106, 112, 128, 130, 163, 164, 165, 185, 248, 262, 315, 319, 384, 385, 406, 451, 463, 469, 593, 601, 614, 632, 640  
Nimetullah, Şah, Sufi veli, 572  
Nişabur, 139, 209, 483  
Nizâmeddin Evliyâ, 243, 267, 456, 489, 490, 540  
Nizamiye Medresesi, 26, 30, 61, 213, 223  
Nizamülmülk, Selçuklu veziri, 26, 30, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 123, 189, 209, 213, 224, 225, 229, 300, 302, 347, 361, 664  
Nizâr, 73  
Nizârî İsmaililer, 14, 72, 74, 76, 77, 154, 155, 217, 219, 258, 306, 327, 339, 350, 376, 540, 560, 664, 670  
Norveç, 389  
Nubya, 484  
Nuh peygamber, 519  
Nurbahş, Sufi üstadı, 571, 572  
Nurbahşiye tarikatı, 571  
Nûşîrevân, Hüsrev, Sasani imparatoru, 519, 520  
*nübüvvet*, 257, 520  
Oğuz boyları, 30, 54, 67, 104, 300, 301, 307, 349, 464, 467, 468, 561, 648  
optik, 199, 540  
Orta İslami Dönemler, 81, 83, 87, 93, 105, 106, 111, 232, 236, 238, 434, 436, 450, 545, 640, 654  
Orta Kurak Kuşak, 12, 17, 79, 81, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 112, 124, 128, 154, 164, 166, 306, 450, 455, 468, 474, 624, 636  
Ortodoks [Rum] Kilisesi, 647  
Osmanlı Devleti, 69, 492, 493, 644, 646, 647, 648, 649  
Osmanlı İmparatorluğu, 287, 415, 492, 496, 608, 660, 672  
Ögeday, 335, 339, 340  
Ömer Hayyam, 27, 198, 345, 347, 354  
Ömer, b. el-Hattab, halife, 294  
Özbekler, 651, 653  
pazaryönelimlilik, 89  
Pehlevîce, 42, 183, 186, 343, 344  
Pencap, 96  
*Pendnâme* (Nasihatler Kitabı), 355

Perviz, Hüsrev, Sasani imparatoru, 351  
Peştu dili, 95  
Ping vadisi, 630  
pir (Sufi üstadı), 135, 137, 138, 142, 235,  
240, 243, 244, 247, 252, 254, 258, 267,  
268, 286, 287, 289, 290, 293, 294, 329,  
356, 401, 416, 528, 529, 533, 534, 570,  
576, 620, 672  
Pisalılar, 484  
Platon, 206, 275, 276  
Plotinos, 205  
Portekiz, 550, 640, 661  
Psellus, Michael, 385  
Pythagoras, 275  
Râjpûtlar, 397, 486  
Ramanuja, 385  
Ramazan orucu, 178  
Raziye, İltutmuş'un kızı, 323  
Reşid, Harun, el-, Abbasi halifesi, 11,  
361, 403  
*ribât* (cihat karakolu), 314  
Richard, İngiltere kralı, 313  
Roma İmparatorluğu, 16, 130, 156, 310,  
443  
Rönesans, 156, 420, 433, 446, 588, 590,  
593, 596, 657, 658, 659, 660  
*rubaiyat*, 262, 288  
*Rubaiyat of Omar Khayyam* (Ömer  
Hayyam'ın Rubaileri), 345  
Rûdakî, şair, 360  
Rûmî, Celaleddin (Mevlana), 136, 172,  
251, 262, 267, 286, 287, 288, 289, 290,  
291, 292, 293, 294, 295, 321, 345, 347,  
351, 354, 357, 362, 456, 528, 665  
Russell, Bertrand, 545  
Safevîler, 576  
Safeviye tarikatı, 575  
Sâhib b. Abbâd, es-, 192, 194  
Sahra bölgesi, 92, 96, 314, 318, 460, 636,  
637, 640, 660  
Salgurî hanedanı, 307  
sâlik (mistik hakikati arayan Sufi), 234,  
535  
Samânîler, 24, 25, 29, 31, 45, 51, 52, 145,  
200, 343, 347, 360, 463

Samarra, 330  
Sanskritçe, 200  
Sasanîler, 26, 32, 52, 57, 66, 82, 108, 151,  
152, 185, 193, 351, 352, 378, 440, 453,  
519, 578, 587  
Sebük Tegin, Gazneli, 29, 30, 51, 52  
Sebzevar, Horasan, 483  
seci (Arapça uyaklı düzyazı), 190  
Seferîler, 154  
Selâhaddin Eyyubi, 15, 39, 71, 278, 303,  
312, 313, 327, 331, 332, 358, 483  
Selçuklular, 14, 26, 28, 30, 31, 39, 54, 55,  
56, 59, 65, 70, 71, 76, 300, 301, 304,  
306, 307, 327, 401, 455, 463, 666  
sema (Sufi müzik dinletisi), 530  
sema eden dervişler, bkz. Mevleviye,  
251  
Semerkant, 29, 31, 300, 439, 459, 495,  
496, 501, 503, 541, 544, 566, 572, 603,  
604, 607  
Sencer, Selçuklu sultanı, 31, 67, 300,  
301, 302, 306, 307, 349  
Senegal Nehri, 314  
Septe, Mağrip, 550  
Serbedârlar, 458, 483, 502  
Sevad, 22, 44, 57, 93, 105, 327, 453  
Sevilla, İspanya, 41, 43, 317  
*seyfi*, 472  
*seyit*, 244, 522, 669, 672  
Sibir (Esker) hanlığı, 651  
Sibirya, 651  
Sicilya, 14, 15, 28, 34, 37, 39, 168, 309,  
315, 317, 318, 334, 347, 387, 389, 421,  
423, 424  
Sicistânî, Ebu Süleyman es-, 194, 202  
*silsile*, 252, 254, 257, 258  
Simnân, Kuzey İran, 534  
Simnânî, Alaüddevle, 534, 535, 536,  
537, 540, 571, 574  
Simurg, 355  
Sind, 34, 44, 96, 321, 322, 632, 644  
sipahiler, 493  
Sirenayka, 484  
Sistan, 154, 502  
Sivas, Anadolu, 497, 503

Siyamlar, 630  
siyaset fikri, 22, 31, 41, 54, 299, 326  
siyaset-i şer'îyye, siyasal düzen  
kuramı, 70  
Slavlar, 40, 388, 644  
Smyrna (İzmir), 503  
Sohrab and Rustum, 188  
Sokrates, 206  
sözleşmecilik, 397, 398  
Sudanî ülkeler, 96, 318, 532, 551, 558,  
613, 636, 637, 638, 640, 656  
Sufiler (mutasavvıflar), 117, 176, 204,  
207, 218, 222, 225, 226, 234, 236, 238,  
242, 243, 244, 250, 252, 254, 256, 257,  
258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266,  
268, 269, 270, 271, 279, 295, 330, 355,  
409, 489, 506, 507, 518, 527, 530, 532,  
533, 534, 535, 536, 615, 623, 654, 656  
sulh-u küll, "evrensel uzlaşma", 537  
Sultan Hasan Camisi, Kahire, 608, 609  
Sumatra, 389, 626, 629, 631, 638  
Sung hanedanı, 12, 14, 238, 387, 438,  
593, 657, 658, 659  
Suriye, 14, 15, 18, 24, 25, 26, 27, 28, 30,  
31, 32, 37, 38, 39, 49, 56, 73, 76, 87,  
93, 131, 139, 150, 151, 153, 155, 163,  
166, 195, 208, 256, 278, 279, 286, 302,  
303, 304, 306, 308, 309, 310, 311, 312,  
313, 321, 331, 332, 333, 334, 339, 340,  
342, 378, 423, 437, 455, 456, 457,  
458, 459, 470, 475, 481, 483, 484, 520,  
532, 542, 543, 606, 627, 665  
Suter, Heinrich, 546  
Suyûtî, el-, 459, 505  
Sühreverdî, Ömer, 328, 329, 418, 574  
Sühreverdiye tarikatı, 262, 526  
Sümerler, 452  
sünnet, 672  
Sünnîlik, bkz. Cemai-Sünni, 60, 325,  
656, 673  
Sünnîlik, kbz. Cemai-Sünni, 610  
Svahili, 632  
Swedenborg, 364  
Şâfiî (Muhammed b. İdris), el-, 147,  
216, 220

Şâfiîler, 60, 168, 229, 517, 581  
şahadet (iman beyanı), 257, 620  
Şahnâme (Krallar Kitabı), 25, 52, 183,  
186, 187, 188, 290, 347, 665  
Şahruh, Timuri hükümdarı, 459, 504,  
505, 565, 566, 567, 571, 572  
Şam, Suriye, 149, 163, 213, 267, 279,  
307, 310, 312, 359, 480, 483, 503, 511,  
543, 544, 570, 610, 611, 654  
Şankara, 385  
şarap, 655  
Şark, 547  
Şâzelî, eş-, Sufi veli, 532  
Şâzeliye, Sufi tarikatı, 532  
şeker rafinasyonu, 654  
Şems-i Tebrizî, 267, 286, 288  
Şeriat, 19, 38, 60, 62, 68, 69, 70, 72, 74,  
80, 82, 83, 84, 88, 105, 117, 119, 122,  
123, 130, 133, 136, 140, 142, 143, 144,  
145, 146, 147, 148, 149, 150, 155, 160,  
161, 162, 170, 171, 174, 175, 178, 179,  
181, 184, 185, 193, 194, 202, 203, 207,  
208, 212, 213, 214, 216, 224, 226, 227,  
228, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 238,  
240, 246, 247, 250, 256, 257, 258, 259,  
260, 263, 265, 266, 268, 269, 270, 278,  
280, 299, 312, 315, 328, 329, 330, 331,  
332, 356, 358, 366, 367, 369, 370, 371,  
375, 378, 401, 404, 405, 406, 407, 408,  
409, 412, 418, 425, 449, 452, 470, 471,  
472, 473, 476, 506, 510, 514, 515, 517,  
518, 519, 520, 521, 523, 525, 526, 527,  
528, 530, 532, 535, 536, 539, 541, 542,  
543, 544, 552, 553, 556, 569, 580, 581,  
582, 583, 586, 618, 619, 630, 633, 634,  
648, 669, 670, 671, 673  
Şeriat yanlıları, 184, 257, 580  
şerif, 522  
Şeybânîler, 595, 653  
Şeyh Sa'dî, 355  
Şeyhü'l-Ekber, bkz. İbnü'l Arabî, 279  
Şeyhü'l-İşrâk, bkz. Sühreverdî,  
Şihabüddin Yahya, 272  
Şeyhü't-tasavvuf, 527  
Şia, 673

Şiî yüzyılı, 182  
 Şiîler, 669, 671, 673  
 Şiîlik, 673  
 Şiraz, 29, 45, 195, 279, 307, 355, 502,  
 562, 572, 595, 610  
 Şirazî (Kudbeddin), 540, 548  
*şuhûd*, 535, 571  
 Şuhûdîler, 535  
 Taberî, (İbn Cerir) el-, 193, 347, 358,  
 359, 363, 556, 557  
 Taberistan, 189  
 tahallüs, 344  
 Tahert, 314  
*takiye*, 226, 234, 328, 538  
 Talibîler, 47  
 talim, Şii öğretisi, 219  
 Tamil dili, 632  
 Tamil Nadu, 487  
 Tanrı Dağları, 465  
 Tar Çölü, 96, 321  
 Tarım havzası, 465, 650, 651  
 Tarihler Derlemesi, 559  
*Tatar*, 455  
 Tayland, 630  
 Tayyibiler, 39  
 Tebriz, 480, 481, 559, 594  
 Tefîzânî, el-, 458, 540, 544, 549, 552,  
 565  
 Tehâfütü'l-Felâsife, 215  
 Tekiş, Harzem hükümdarı, 327, 332  
 Teknik Çağ, 17, 232, 239  
 Tekvin, 265, 364  
 Temür, bkz. Timur, 496  
 Tenûhî, Ebu Ali et-, 192, 193, 201  
 teosofi, 270  
*tevhid*, 257, 273, 533  
 Tevhîdî, Ebu Hayyan et-, 193, 194, 195,  
 201  
 Tevrat, 238, 297, 371  
 tıp, 193, 203, 231, 415, 421, 424  
 Tibet, 481, 559, 650  
 Tikrit, 502  
 Tilimsan, Mağrip, 317, 457  
 Timbuktu, 459, 637, 638, 640  
 Timur, 138, 438, 439, 458, 459, 483, 490,  
 495, 496, 497, 498, 500, 501, 502, 503,  
 540, 544, 560, 565, 566, 568, 570, 572,  
 603, 604, 607, 641, 644, 645, 651  
 Timurlenk, bkz. Timur, 496  
 Toktamış, Gıyaseddin, Moğol Ak Ordu  
 lideri, 495, 496, 502, 504, 651  
 Toledo, İspanya, 14, 26, 29, 40, 43  
 Toros Dağları, 318, 319, 320  
 Toynbee, Arnold, 342, 364, 433, 622  
 Trablus, Mağrip, 315  
 Trablusşam, Suriye, 139  
 Trabzon, 481  
 Trakya, 491, 494, 496  
 Tuaregler, 637  
 Tuğrul Bey, Selçuklu sultanı, 26, 30, 55,  
 56, 57, 209, 229  
 Tuna Nehri, 320, 494, 495, 497  
 Tunus, 28, 33, 304, 317, 437, 457, 550,  
 551, 552  
 Turan bölgesi, 188  
 Tûs, Horasan, 145, 186, 213, 224, 333,  
 349  
 Tûsî, Nasîrüddin, 339, 367, 376, 437,  
 456, 540, 542, 544, 547, 548, 552  
 Tümen (Tura) hanlığı, 651  
 Türk, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 44, 45,  
 48, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 66, 67, 68,  
 72, 73, 76, 90, 108, 126, 155, 160, 178,  
 186, 300, 304, 305, 306, 307, 311, 312,  
 319, 320, 322, 323, 340, 455, 463, 464,  
 466, 467, 470, 472, 474, 484, 485, 486,  
 487, 489, 496, 497, 498, 540, 559, 561,  
 566, 567, 574, 575, 646, 648, 650, 651,  
 653, 664  
 Türkî, 45, 48, 153, 455, 461, 467, 470,  
 474, 478, 480, 481, 482, 483, 487, 490,  
 513, 561, 574, 575, 650, 651  
 Türkiye, 90, 664  
 Türkler, 54, 56, 57, 59, 64, 68, 103, 301,  
 310, 320, 323, 357, 455, 456, 462, 463,  
 464, 467, 498, 573, 650, 651  
 Türkmenler, 30, 31, 55, 56, 57, 566  
 tütün, 655  
 tüzelcilik, 397

- Ukrayna, 32, 651  
ulemâ, 25, 26, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 70,  
73, 74, 133, 144, 182, 197, 214, 229,  
230, 234, 235, 240, 246, 248, 250, 257,  
258, 278, 280, 302, 316, 329, 402, 414,  
489, 495, 498, 506, 508, 530, 541, 558,  
584, 633, 645, 646, 654, 656, 673  
Uluğ Bey, Semerkantlı, 439, 459, 541,  
546, 565, 566, 603  
Umman, 29, 32, 47, 307, 625, 627, 632,  
637  
Umman Denizi, 32, 625  
Uygurlar, 336  
Uzakdoğu, 385, 387, 388, 623  
Uzun Hasan, 567  
Ümmet, 71, 117, 133, 143, 220, 223, 268,  
359, 394, 405, 472, 519, 617, 656, 673  
vahdet, 271, 281, 534, 571  
vahdet-i vücüt, 282  
Vaişnavalar, 643  
*vakıf*, 65, 149, 197, 220, 221, 222, 225,  
326, 514, 529, 670, 673  
Van Gölü, 57  
Vattâsî hanedanı, 550  
veli, 170, 179, 245, 255, 256, 257, 267,  
282, 284, 291, 356, 542, 670, 673  
Venedik, 14, 649  
Venedikliler, 497, 645, 649  
Vesalius, 659  
Vietnam, 437, 629, 638  
Vijayanagar Krallığı, 614, 642  
Vindiya Dağları, 487  
Volga (nehri | ovası | havzası), 95, 301,  
318, 335, 340, 389, 475, 478, 480, 495,  
566, 613, 650, 651, 653  
Vücûdîler, 534  
Weber, Max, 114, 115, 116  
Willy, Hartner, 546  
Witte, Paul, 129, 646, 663  
Yahudiler, 238, 438, 532, 563, 578, 621  
Yahudilik, 239, 532  
Yahya Sühreverdî, 262, 272, 274, 278,  
279, 282, 303, 328, 364, 367, 526, 533,  
548  
Yang-Tze Nehri, 387  
Yedi Denizler, 625  
Yedi Uyurlar efsanesi, 532  
Yemen, 25, 33, 39, 59, 96, 163, 185, 299,  
306, 478, 569, 615, 627, 656  
Yeni Gine, 628  
Yeni Platoncular, 202, 275, 284  
yeniçeriler, 493  
Yunanistan, 32, 90, 130, 207, 644  
Yunanlar, 129, 319, 320, 388, 519  
Yüksek Halifelik Dönemi, 12, 18, 57,  
60, 68, 85, 150, 151, 156, 163, 165,  
181, 182, 183, 184, 186, 189, 198, 203,  
229, 230, 237, 239, 240, 264, 269, 273,  
281, 291, 299, 309, 314, 342, 343, 346,  
372, 378, 380, 381, 386, 444, 447, 453,  
470, 478, 514, 537, 558, 601, 620, 650,  
658, 670  
Yünnan, Çin, 437, 624, 650, 651  
Zagros Dağları, 76  
Zanzibar, 626  
zaviye, 572, 671, 674  
zekât, 149, 179, 251, 522  
Zemahşerî, Mahmud el-, 347, 358, 544  
Zenci (Negro), 463, 485, 637, 640  
Zengî, Musul atabeyi, 311  
Zengîler, 302, 359  
Zerefşân (vadisi), 301, 566, 603  
zevk, aktarılamayan kişisel deneyim,  
368  
Zeydîler, 48, 50, 673  
zındık, 524  
zikir, 248, 249, 250, 251, 252, 255, 256,  
258, 287, 530, 671, 674  
Ziryab, 40  
Zübeyde, Harun Reşid'in karısı, 361

# İslam'ın Serüveni

ÜÇÜNCÜ CİLT  
Barut İmparatorlukları ve  
Modern Zamanlar

Marshall G. S. Hodgson

Bu kitabın yayın hakkı PHOENİX YAYINEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayımlayıcısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz

**İslam'ın Serüveni, 3. Cilt: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar**

**Marshall G. S. Hodgson**

**Orijinal Künye: *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization,***

***Volume 3: The Gunpowder Empires and Modern Times, The University of Chicago Press, © 1977***

**Çeviren: Berkay Ersöz**

**Editör: Prof. Dr. Hasan Onat**

**Yayına Hazırlayan: İsmail Yılmaz, Hüseyin Aykol**

**Kapak Tasarımı ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak**

**©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.**

**1. Baskı: Aralık 2017, Ankara**

**2. Baskı: Şubat 2020, Ankara**

**TAKİM ISBN: 978-605-9801-66-9**

**3. CİLT ISBN: 978-605-9801-69-0**

**Phoenix Yayınevi-Ünal Sevindik**

**Yayıncı Sertifika No: 11003**

**Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1**

**Kızılay/Ankara**

**Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx**

**Faks: 0 (312) 419 16 11**

**e-posta: [info@phoenixkitap.com](mailto:info@phoenixkitap.com)**

**<http://www.phoenixyayinevi.com>**

**Baskı:**

**Tarcan Matbaacılık Yayın. San.**

**Sertifika No: 25744**

**İvedik köy mah. İvedik cad. No: 417/ A**

**Yenimahalle/ANKARA Tel: (0312) 384 34 35**

**Dağıtım:**

**Siyasal Kitabevi**

**Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1**

**Kızılay-Ankara**

**Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx**

**Faks: 0 (312) 419 16 11**

**e-posta: [info@siyasalkitap.com](mailto:info@siyasalkitap.com)**

**<http://www.siyasalkitap.com>**

# İslam'ın Serüveni

ÜÇÜNCÜ CİLT  
Barut İmparatorlukları ve  
Modern Zamanlar

Marshall G. S. Hodgson

John U. Nef'e ve  
Gustave von  
Grunebaum'un anısına,  
saygı ve minnetle

# İçindekiler

|                                                                                                   |            |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| TABLoların LİSTESİ.....                                                                           | 8          |
| HARİTALARIN LİSTESİ .....                                                                         | 8          |
| <b>BEŞİNCİ KİTAP: İkinci Serpilme: Barut Dönemi İmparatorlukları .....</b>                        | <b>9</b>   |
| Beşinci Kitaba Önsöz .....                                                                        | 11         |
| I Safevî İmparatorluğu: Şia'nın Zaferi, 1503-1722 .....                                           | 27         |
| II Hint Timurî İmparatorluğu: Müslümanlar ile Hinduların Bir Arada Yaşamaları,<br>1526-1707 ..... | 75         |
| III Osmanlı İmparatorluğu: Şeriat-Ordu İttifakı, 1517-1718 .....                                  | 123        |
| IV Tufandan Önce: On Sekizinci Yüzyıl.....                                                        | 165        |
| <b>ALTINCI KİTAP: İslam'ın Modern Dünyaya Bıraktığı Miras.....</b>                                | <b>197</b> |
| Altıncı Kitaba Önsöz .....                                                                        | 199        |
| I Batı'nın Büyük Başkalaşımı'nın Etkisi: 1789 Kuşağı .....                                        | 213        |
| II Avrupa'nın Dünya Hegemonyası: On Dokuzuncu Yüzyıl .....                                        | 265        |
| III Türkiye'de Modernleşme: Batılılaşma .....                                                     | 295        |
| IV Mısır ve Doğu Arap Ülkeleri: Mirasın Canlandırılması.....                                      | 321        |
| V İran ve Rus İmparatorluğu: Devrim Rüyası.....                                                   | 357        |
| VI Müslüman Hindistan: Cemaatçılık ve Evrenselcilik.....                                          | 391        |
| VII Bağımsızlık Çabaları: Yirminci Yüzyıl .....                                                   | 417        |
| Sonsöz: İslami Miras ve Modern Vicdan.....                                                        | 477        |
| Seçilmiş Kaynakça .....                                                                           | 513        |
| Seçilmiş Terimler ve İsimler Sözlüğü .....                                                        | 519        |
| Dizin .....                                                                                       | 525        |

## TABLÖLAR

### BEŞİNCİ KİTAP

|                                                           |     |
|-----------------------------------------------------------|-----|
| Ekümene'deki Gelişmeler, 1500-1700.....                   | 18  |
| Merkezi Bölgelerin Dışında İslam, 1500-1698 .....         | 22  |
| 1779 yılına kadar Safevî İmparatorluğu ve halefleri ..... | 72  |
| 1763'e kadar Hint-Timurî İmparatorluğu .....              | 118 |
| 1789 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu .....             | 161 |
| Ekümene'deki Gelişmeler, 1700-1800.....                   | 167 |

### ALTINCI KİTAP

|                                             |     |
|---------------------------------------------|-----|
| Modern Dünyada İslami Miras, 1800-1950..... | 203 |
|---------------------------------------------|-----|

## HARİTALAR

### BEŞİNCİ KİTAP

|                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------|-----|
| On altıncı yüzyılda ve on yedinci yüzyılın başında Hint Okyanusu .....      | 32  |
| Safevî İmparatorluğu, 1500-1722.....                                        | 50  |
| Hint Timurî İmparatorluğu, 1526-1707 .....                                  | 116 |
| Osmanlı İmparatorluğu, 1512-1718 .....                                      | 142 |
| Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyıldaki genişlemesinden önce İslam ülkeleri..... | 175 |

### ALTINCI KİTAP

|                                                                |     |
|----------------------------------------------------------------|-----|
| Orta Akdeniz ve Hindistan, on dokuzuncu yüzyılın ortaları..... | 278 |
| Versailles Konferansı'ndan sonra Müslüman dünyası.....         | 420 |

## BEŞİNCİ KİTAP

### İkinci Serpilme: Barut Dönemi İmparatorlukları

*Her şeyin amacı araçları yönlendirmelidir: Yönetimin amacı genel iyilik olduğuna göre, prensin amacı da bundan başka bir şey olmamalıdır.*

—Wm. Pennn

## Beşinci Kitaba Önsöz

MS yaklaşık 1500 yılını izleyen üç yüzyıl bizim için özellikle önemlidir çünkü bu yüzyıllar doğrudan doğruya bizim çağımızın arka planını oluştururlar. Modern döneme adımıza atan İslam dünyası işte bu yüzyıllarda şekillendi. Üstelik bu İslam dünyası Batılı olmayan diğer uygarlıklardan herhangi biri de değildi. Batı'nın fiilen oynadığı dünyaya hükmetme rolünü üstlenmeye en fazla yaklaşmış toplumun İslam toplumu olduğunu da bugün görüyor ve anlıyoruz. Eğer o dönemde Müslümanların bilfiil yönettikleri veya Müslümanlarla çevrelenmiş Hristiyan, Hindu ve Budist halklar göz önünde bulundurulacak olursa dünyanın bugünkü İslamo-Asyalı "kalkınmakta olan" kesiminin büyük kısmının arka planını aslında bu İslam toplumunun oluşturduğu görülür. Hatta Çin ve komşularını bir kenara bırakacak olursak doğu yarıkürenin şu anki ucuz yatırım bölgelerinin büyük bölümünün arka planını İslam toplumu oluşturduğu gibi, bu bölge ülkelerinin günümüzdeki hali ve tavrını tarihsel yönden en çok belirleyen de söz konusu üç yüzyılın İslam dünyası olmuştur diyebiliriz.

Fakat bu üç yüzyıl İslamileşmiş uygarlığın Orta Dönemlerinde yarattığı olanaklara ve sınırlamalara ilişkin anlayışımızı arttırması itibarıyla da bizim için ayrıca önem taşımaktadır. Görünüşe göre Erken Orta Dönem'de tasavvuf ile Şer'î vicdanın el ele vererek akıp giden –ve büyümeye epey açık– bir toplum yaşamının en fazla ihtiyaç duyduğu koşulları karşılayan bir toplumsal örüntüyü ortaya çıkarmış başarılı sentezi tam da bu başarısından ötürü muhafazakâr ruhun zafer kazanmasına yol açmıştı. Sahip olduğu iç çelişkiler Geç Orta Dönem'in çeşitli yıkıcı eğilimlerine de yol açmış bu muhafazakâr ruh esaslı bir biçimde bir daha sorgulanmadı. Bu ruh, içinde Müslümanların içinde yaşayıp iş görmenin, Müslüman vicdanının ise içinde kendini ifade etmenin bir yolunu bulmak zorunda olduğu yeni bir ortam hazırladı.

Bu sırada Yüksek Halifelik Devleti'nin çöküşünden sonra şekillenen toplum ve kültür örüntüsü de Moğolların itibarlı oldukları çağda bazı can alıcı çıkmazlara girdi. Kültürel yaratıcılığa özgü daha eski çerçevelerin içi doldurulurken muhafazakâr ruh her türlü yeni yaratıcılık imkânına kendi sınırlarını dayattı. Müslümanlar sanatsal çalışmalarda, hatta bilimsel araştırmalarda bile Şer'î ruhun ideolojik çıkmazlarına değilse bile bir üslup döngüsüne hapsolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar. Müslümanların kalıcı meşru yönetimler tesis etmekte yetersiz kalmaları bundan daha ciddi bir sorun olarak görülebilir. Hakiki meşruluk neredeyse apolitik bir toplum düzeniyle anılır hale gelmiş olan Şeriat'ın sınırları içinde aranmaya başlandı. Siyasi liderler ve onların askeri birlikleri hem bu toplum düzeni hem de bizzat Şeriat tarafından neredeyse topluma dışarıdan yapılan müdahaleler, toplumun iç işlerine karışan yabancılar olarak görülmeye başlandılar. Özellikle Kurak Kuşak'ta kaynak israfından kaynaklanan temel ekonomik sıkıntılar da İslam dünyasında meşru yönetimler kurma sorununa eşlik etmeye başlamıştı.

Yeni çağ, muhafazakâr ruhun özünden ödün vermeden bu çıkmazlara kendince birtakım yanıtlar verdi. Verilen bu yanıtlar da kendi ikilemlerini yaratmış olmakla birlikte, insansal başarıların en önemli dönemlerinden biri bu muhafazakâr ruhun tam ortasında çiçek açtı. On altıncı yüzyılın başlarında Müslüman halklar arasında yeni bir siyasal güç dengesinin oluşması kapsamlı bir siyasal ve kültürel yenilenme fırsatını da doğurdu. Bu durumun neredeyse her yerde esaslı birtakım kültürel etkileri oldu ve bu etkiler bundan sonraki iki veya üç yüzyıllık tarihi büyük ölçüde belirledi. İslamlaşmış toplumda öteden beri var olan en önemli uzun vadeli eğilimlerden bazıları ise bu süreçte tersine döndü. Böylece en sonunda siyasal ve kültürel yaşamda parlak bir yenilenme meydana geldi. Mutlakîyetçi yönetimi ve ona eşlik eden yüksek kültürü dikkate alanların bakış açısına göre İslam dünyası en sonunda kendini bulmuş görünüyordu.

Gelgelelim ortaya çıkan bu duruma daha özel bir İslami vicdanın ışığında bakıldığında bu yenilenmenin son kertede başarısızlığa uğradığı görülmektedir. Çünkü bir açıdan değerlendirildiğinde bu muhafazakâr ruh kolayca çözülemeyecek, daha derin bir sorun yaratıyordu. Yönetimler kendilerini kalıcı hale getirecek sivil meşruiyeti sağlayabilirlerdi. Hatta zenginlerin kültürü yolun sonuna gelmiş gibi görünmesine rağmen bir şekilde yeniden serpilmenin yollarını da bulabilirdi. Fakat İslami idealler illa bunların çerçeveleri dâhilinde gerçekleştirilmek zorunda değillerdi. Aslında yeni yanıtların yol açtığı yeni ikilemlere kısmen de olsa İslami vizyonun devam eden basıncı neden olmuştu. Bu İslami ideallerin gerçekleştirilebilmeleri için daha temelli bir yenilenme şarttı. Nitekim bu durum, kötümser bir tavırla statükoya razı olanlar tarafından hissedildiği kadar, birçok iyimser reformcu adayı tarafından da tarih bilincinden yoksun şekilde olsa da— şiddetle hissedildi.

## Vicdan ve Gelenek Üzerine

Dönemin başlangıcı bizim için açıkça dikkat çekicidir. Barut zamanlarında oluşan (on altıncı yüzyılın başındaki) yeni güç dengeleri, tarihsel eğilimlerde birbirine bağlı ve biri olumlu, diğeri olumsuz olmak üzere iki değişikliğin meydana gelmesine neden oldular. 1500 yılında İslam dünyası artık görece yeknesak bir kültürel ve siyasal düzeni tüm yarıküreye yayıyordu. Kayda değer bir dil, âdet, sanatsal gelenek, hatta dinsel pratik çeşitliliğine rağmen siyasal açıdan Darülslem'in birliğı onun barındırdığı yerel ve çoğunlukla kısa ömürlü her devletin varlığından ve bekasından daha önemliydi. Fakat 1550 yılına gelindiğinde İslam'ın bu kozmopolit kapsayıcılığı esaslı bir darbe aldı. Şiiler ile Cemaî-Sünniler arasında yeni körüklenen bir dinsel tartışma yüzünden Müslümanlar kendi aralarında din konusunda bile bölündüler. Daha da önemlisi, büyük bölgesel imparatorluklar İslam dünyasının o güne kadarki merkez bölgeleri diye adlandırdığımız yerleri –yani Balkanlardan Bengal'e kadar uzanan bölgenin tamamını– kendi aralarında paylaşarak kendi ayrıkso kültürel dünyalarını yaratacak kadar ileri gittiler. Bu bölgesel imparatorlukların dışında kalan, Güney Denizlerinde ve Volga havzasında yaşayan Müslümanlar ise kendilerini Moğol fetihlerinden bu yana ilk kez kâfirlerin bu kadar yoğun bir tehdidi altında hissediyorlardı ve bu nedenle daha merkezi bölgelerdeki bu yeni imparatorlukların desteğini arkalarına almaya çalıştılar.

Olumlu değişim ise zayıflayan apolitik kozmopolit birliğın yönetimde meşruluk sorununa kısmi bir çözüm getirilerek dengelemesiydi. 1550 yılı civarında İslam dünyasının büyük kısmını bölmüş olan ve askeri himaye devletine özgü ideallerin mirasçısı olan imparatorluklar kendi bölgelerinde hatırı sayılır bir siyasal meşruluk iddiasında bulunabilecek duruma gelmişlerdi. Nasıl ki uluslararası İslamleşmiş kozmopolitizmin gelişmesi pazaryeri kültürene öncelik verilmesi sayesinde mümkün olduysa çeşitli bölgelerin kültürel özerkliklerini koruyup geliştirmeleri de büyük ölçüde saray himayesi sayesinde mümkün olmuştur. İslam dünyasını bölen bu yeni imparatorluklar dâhilinde yeni bütünleşme tarzlarının denenmesine olanak veren tam da bu imparatorlukların kendi egemenlik alanları dâhilinde İslam dünyasının toplumsal ve kültürel yaşamını şekillendirmekte esaslı bir rol oynamış olmalarıydı. En azından bu devletlerin sınırları dâhilinde devlet yöneticileri, Şeriat hukukunun temsilcileri ve halk arasında yaygın Müslüman kurumlar arasında bir uzlaşma sağlandı. Geçmiş yüzyıllarda Orta Kurak Kuşak'ta ekonomik kaynakların azalmasının genel olarak İslamleşmiş yüksek kültürel yaşam düzeyinde yol açtığı her türlü olumsuz sonuç, Müslüman etkinliğinin başlatılabildiğı ve hamilerin bulunabildiğı bölgenin ya da genel olarak toplumun yayılması sayesinde telafi edildi.

Manevi yenilenme muhtemelen bu yeni olanaklar zemininde gerçekleşmeliydi. Fakat yeni oluşan düzen ne eski Şer'î vizyona ne de bir Sufi vizyonuna gerçekten bir yanıt veriyordu. Yeni tarımcıl imparatorlukların kuruluşuyla birlikte toplumsal hareketlilik azalmış görünüyordu. Görece barışın hâkim olduğu huzurlu bir ortam oluştuysa da bu ortamın koşulları, insanlığın geneline adaleti getireceğine inandıkları Mehdi'yi bekleyenlerin beklentilerini karşılıyor sayılmazdı. Muhafazakâr ruhun zafer kazandığı bir ortamda vicdanına kulak verenlerin vizyonunun etkili olması için gereken neydi? Başka bir ifadeyle, hakiki anlamda yeni ve taze hareket noktalarına müsamaha göstermeyen ve fakat geçmişten miras aldığı kalıplarının öngöremediği yeni tarihsel sorunlarla karşı karşıya kalan bir beklentiler ağına hapsolmuş bir vizyon nasıl etkili olabilirdi? Belki de kendi vizyonunun kapsamını sınırlı formüllerle kısıtladığı için kendine hapsolmuş bu vicdan geleneği, bu kez de bizzat harekete geçirdiği, kendi dışında bir şeylere, yani yaşamın ve tarihin değişen taleplerine hapsolmak zorunda kalmıştı.

Bu noktada soruşturmalarıma kılavuzluk eden bir ilkeyi burada yeniden belirtmek istiyorum. Muhafazakâr ruhun himayesi altında bile bireysel duyarlılığın –özellikle de vicdan muhasebesine odaklanmış duyarlılığın– verdiği tepkiler tarihin nihai kaynaklarından birini meydana getirirler. Bu bakımdan üç tür bireysel eylemi birbirinden ayırabiliriz. Bunlardan ilki tarihsel açıdan rastlantısal kalan, yani kişisel yeteneklerin, şahsi çıkarların ve kaprislerin ürünü olan eylemlerdir ve bu tür eylemler birbirini giderirler (örneğin birileri rüşvet yemekten kazanç sağlar, bir başkası o rüşvetçiye ihbar etmekten kazanç sağlar, başkası ise kendi kadrolarının tamamında yolsuzlukları önlemekten kazanç sağlar). İkincisi ise ekonomik, estetik, hatta manevi grup çıkarlarına yanıt teşkil eden eylemlerdir ve bu tür eylemler birbirini pekiştirirler (örneğin bazı ortamlarda resmi talepler ile idari olanaklar arasında öyle büyük bir tezat vardır ki işlerin çıkmaza girip durma noktasına gelmesini engellemenin tek yolu rüşvet alıp vermekten geçer ve bu nedenle herkes rüşveti görmezden gelir) Bazı eylemlerse tarihsel açıdan yaratıcıdır: Grup çıkarlarının etkileşimi sırasında izlenebilecek iki yol için de eşit baskının olduğu hallerde kişisel imgelemin grup çıkarlarının genel düzenini bile değişikliğe uğratabilecek yeni yapıcı alternatifler sunması pekâlâ mümkündür (örneğin bir idareci bir sorun karşısında kararsız kaldığında, amir olmak için fazla dürüst olan ve fakat işçilerin çalışma düzenlerini, bütün bir çalışma örüntüsünü dönüştürüp rüşvet alma ihtiyacının ortadan kalkmasını sağlayacak bir kalıba sokmayı önerebilecek idealist yardımcısına başvurabilir).

Rastlantısal eylemler kısa vadede belirleyici olabilirler, hatta bazı tarihçilerin eserlerini bile doldurabilirler ama genellikle tarihte uzun vadede göz ardı edilebilirler: Bir yöndeki rastlantı er ya da geç başka bir yöndeki rastlantı tarafından dengelenecektir. Birikimsel edimlerin, yani bu tür dengelenmelerin söz

konusu olmadığı edimlerin, her bir çıkar kümesi (geçmiş toplumsal olayların etkilerini ve mevcut beklenti düzenini içeren) kendi ortam koşullarının bağlamına kadar izlenerek açıklanmaları gerekir; doğrusu, çıkarlar arasındaki etkileşimi en müstehzi gözleme varıncaya kadar incelememiz gerekir. Benim deyişimle yaratıcı eylemlerin, yani aynı çıkara yönelik başka eylemlerce pekiştirilmekten ziyade başkalarının olumlu tepki verdikleri yeni olanaklara yol açarak etki gösteren edimlerin, uzun vadede taşıdıkları ahlaksal önemleri itibarıyla bir kenara ayrılmaları gerekir. Bu eylemler epey bireysel bir zemin üzerinde gerçekleştirilirler ve bir anlamda rastlantıdırlar; bunların en azından gizil grup çıkarlarını karşılamaları gerekir, yoksa hiçbir etki göstermezler. Yine de çıkarların o anda var olan bir örüntüsüne uygun düşmekle kalmazlar: Söz konusu olan ekolojiye değil, bir bireydeki bağımsız bütünlüğe özgü bir itkiye –bir iç gelişim ilkesine– dönmeyi sağlarlar. Bu tarz edimlerin kesin biçimde saptanmaları epey güçtür, hatta bazı tarihçiler bunları ciddiye almaya bile çekinirler. Muhammed’in yaşamında bile ilgisiz tesadüflerin ve heveslerin hakkı verilmiş olduğunda söz konusu olan ayartı, kendi vicdanıyla hareket eden diri yaratıcılığın etkisine (belki de “Tanrı”ya) hiç yer bırakmayarak sonucu birikimsel tarihsel çıkarların etkileşimine indirgemektir.

Özellikle şimdi inceleyeceğimiz dönemlerde, tam anlamıyla yaratıcı olan eylemlerin saptanması güçtür. Bunlar öncelikle muhafazakâr ruhun basıncı, ardından görünüşe göre bütün uygarlığı harap eden ezici dışsal basınçlar, son olarak da modern zamanlarda herkesi belirli, öngörülebilir tutumlar almaya zorladığı görülen olayların seyri yüzünden gizli kalmışlar, hatta bastırılmışlardır. Fakat böyle bir durumda bile bireysel yaratıcı vicdanın iş başında olduğu kanısındayım.

Ele alacağımız dönemin İslam dininde –ve İslam dünyası toplumunun geleceğinde– yeni bir başlangıç lehine verdiği en belirgin vaadin Şia’dan geldiği anlaşılıyor. Canlı Şiî hareketleri, önemli yeni siyasal güç dengeleri oluştuğunda binyılcı umutlarla her zamankinden daha fazla dolu olurlardı. Eski İslam’ın Nil ile Ceyhun arasında kalan merkez ülkeleri bu harekete coşkuyla katıldılar. Ne var ki bu mayalanmadan doğan Şiî imparatorluğu, mizacı itibarıyla gittikçe Şeriat yanlısı hale geldi ve bütün çarpıcı görkemine rağmen halkını yoksulluk ve adaletsizlikle baş başa bıraktı.

Batıda Avrupa merkezli Osmanlı İmparatorluğu’nda ve doğuda Hint Timurî İmparatorluğu’nda İslam nispeten yeni temeller üzerine oturtuluyordu ve aslına bakılırsa çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan bir nüfusa hükmediyordu. Burada Şiîlik önemli bir rol oynamadı ve İslami bir vicdan umudu esasen başka kanallardan açığa çıktı. Felasife buralarda Şia’nın yakaladığından daha büyük bir fırsat yakaladı: Öteden beri sahip olduğu düzenli istikrar ve refah beklentilerinin tarıma dayalı bürokratik imparatorluklarda kısmen yerine getirildiğini görme şansına sahip oldu. Ayrıca bu dönemde bazı yerlerde

tasavvufla ittifak kurmuş bir Müslüman Felasife'sinin münhasıran İslami olan vizyonu zincirlerinden kurtarıp onu daha geniş çaplı bir Felsefi çerçevede rol üstlenmeye itmeye ve bu şekilde onu başarıya ulaştırmaya yaklaştığı da görüldü. Bu türden en büyük umutların merkezinde Hindistan'daki Ekber ve onun halefleri bulunuyordu. Gerçi bu tarz umutlar diğer iki imparatorlukta da rol oynadılar fakat Felasifileşmiş İslam, İslami itkinin canlılığını tamamen taşımayı başaramadı ve çoğu Müslüman tarafından bu nedenle reddedildi. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nda asıl güçlenme fırsatını yakalayan anlayış –Felasife'nin etkisine kapılmamış– Sünnî Şeriat yanlılığı oldu: Memun döneminde İslam dünyasında elde edemediği siyasal konuma burada ulaşacak güçte görünüyordu ve buna –böyle bir konumun gerektirdiği merkezi-askeri bir kuvvete dönüşmek pahasına da olsa– çok yaklaştı. Dinsel cemaatçiliğin sınırlayıcı etkileri değişik şekillerde zararlara yol açtı. Daha yeni topraklardaki bu imparatorlukların hiçbirinde Müslüman yönetim sistemi gayrimüslim nüfusun başlıca unsurlarını sistemle bütünleştirmeyi başaramadı. Kısmen bunun sebebi vicdanlı insanların umutlarının büründüğü biçimdi. En sonunda bu sistemler Safevî İmparatorluğu'nda olduğu gibi nihai bir ahlaksal çıkmaza girdiler.

Aslında bu üç yerde de klasik Abbasîler döneminden beri benzeri görülmemiş bir tutarlılığa ve sürekliliğe sahip güçlü siyasal kurumlar inşa edildi ve bir süreliğine de olsa genel bir refah düzeyine ulaşıldı. Böylece, bir bütün olarak İslam dünyası siyasal gücünün doruğuna ulaştı. Ama bu büyük imparatorlukların kurumları doğal ömürleri gereği en sonunda merkezi iktidara sahip bütün tarımcı bürokratik devletlerin bağılıklarının ve taahhütlerinin birikmesiyle maruz kaldıkları görülen bir gerileme sürecine girdiler. Hatta eski Sasanî İmparatorluğu tarafından kalıcı olarak belirlenmiş olan zamana meydan okuma ölçütünü (effective durability standard) bile karşılayamaz oldular. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde bu imparatorlukların hepsi dağılma sürecine girmişti, refah düzeyi azalmaya başlamıştı ve estetik ve entelektüel dışavurum tarzları bile her yerde gözle görülür biçimde gerilemişti. Bu duruma kısmen dış güçler neden olmakla birlikte toplumun da bu dış güçlere fazla direndiği söylenemez. On sekizinci yüzyılın sonlarında bu tarihsel dış güçler, bu özel dönemin vaktinden önce sona ermesine neden olan birtakım müdahalelerde bulundular ama zaten bu dönem her ne kadar önemli bir parlaklık dönemi olsa da miras aldığı ikilemleri tamamen çözmeyi başaramamıştı.<sup>1</sup>

Bu dönemin sonu da tıpkı başlangıcı gibi keskin hatlarla belirgindi ve Sümerlerin zamanından beri hâkim olan tarımcı koşullar dâhilinde manevi

---

<sup>1</sup> "The Unity of Later Islamic History" başlıklı çalışmam (*Journal of World History*, 5 [1960], 879-914), bu kitapta geliştirilen bazı noktaları özetliyor. Maalesef sonraki dönemlerde yaşamış Müslümanların başarılarını hafife alıyor ve dönemin büyük teknik dönüşümlerini Garp'taki görelî bir "canlılıktan" ileri gelmiş gibi değerlendirmesi itibarıyla abartıyor.

yenilik yapma imkânının artık kalmadığını işaret ediyordu. Dönemin sonlarına doğru yeni dünya güçleri kendilerini iyice hissettirmeye başladılar. On sekizinci yüzyılın sonunda Hristiyan Avrupa halkları İslam dünyasının neredeyse her yerinde bir anda başlıca siyasal, ekonomik ve kültürel güç haline geldiler. Gelgelelim bu kez söz konusu olan –İslam dünyasının yayılışı sırasında olanın aksine– basitçe bir grubun veya kültürün diğerleri üzerinde üstünlük kurması söz konusu değildi. Dünya artık –Modern Teknik Çağ’ı başlatan yepyeni yatırım çeşitleri yüzünden– Garp dâhil olmak üzere bütün kültürlerin ve bütün dinlerin temel eylem koşullarını değiştiren yeni bir tarihsel yaşam seviyesiyle karşı karşıyaydı. Başka bir deyişle her türlü yenilikçi girişim artık eskisinden kökten farklı bir zemin üzerinde gerçekleştirilmek zorundaydı.

## Seçilmiş Kaynakça

NOT: Genel eserler Birinci Cilt'in Kaynakçası'nda sıralanmıştır.

### 1500'den itibaren İran Üzerine Yazılmış Eserler:

Bertold Spuler, haz., *Geschichte der Islamischen Länder*, Cilt III, *Neuzeit* (E. J. Brill, Leiden, 1959). Siyasal gelişmeler hakkında kısa bir özet.

Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (yukarıya bkz.). Esasen bu dönem üzerine.

*Tadhkirat al-Mulûk* (Tezkirâtü'l-Mulûk), çev.:Vladimir Minorsky (E. J. W. Gibb Memorial, Londra, 1943). Safevî idaresi hakkındaki açıklayıcı bir el kitabının basılı halini ve onun hakkındaki bir yorumu içerir; Minorsky Safevî dönemi ve Safevîler öncesi dönem hakkında birkaç önemli monografik araştırma yapmıştır.

Roger Savory Safevîlerin ilk dönemindeki gelişmeleri araştırmıştır; yayınladığı makaleler *Index Islamicus* üzerinden takip edilebilir.

Peter Avery, *Modern Iran* (Ernest Benn, Londra, 1965). Bir siyaset anlatısı.

Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-9* (Cambridge University Press, 1910), Britanyalıları (olayları bir de Farsların gözünden izlemeye ikna etmeye çalışan özenli bir girişimdir ve Batı dillerindeki başlıca araştırma olmaya devam etmektedir; Wm. Morgan Shuster tarafından kısmen devam ettirilmiştir: *The Strangling of Persia* (Century, New York, 1912), 1911'de İran'ın Amerikalı genel hazinedarı olarak yaşadığı deneyimleri bu eserde kızgınlıkla betimler.

Amin Banani, *The Modernization of Iran, 1921-41* (Stanford University Press, 1961).

Leonard Binder, *Iran: Political Development in a Changing Society* (University of California Press, 1962). Özellikle Rıza Şah'tan sonraki siyasal kurumlar hakkında, Teknik Çağ'da düşük yatırım ülkelerine açık olan belirli alternatifleriyle ilgili temel bir siyasal bilimsel çözümlemeye dayanan derinlikli bir araştırma.

### 1500'den itibaren Hindistan Üzerine Yazılmış Eserler:

*The Cambridge History of India* [1922-53]. Britanya imparatorluğunun bakış açısından yazılmış, muazzam ama eski bir eser. *The Oxford History of India*, 3. baskı, haz.: T. G. Percival Spear (Oxford University Press, 1958), daha kısa bir genel araştırma; modern kısım Vincent Smith'in daha önceki versiyonu dikkate alınarak yeniden yazılmıştır.

S. M. Ikram, *History of Muslim Civilization in India and Pakistan* (Star Book Depot, Lahor, 1962). Sorumluluk sahibi bir Müslüman'ın bakış açısıyla yazılmış zekice bir inceleme; Hint birliğini vurgulayan şu uyarıcı ve kısa incelemeyle birlikte okunarak tamamlanması gerekir: K. M. Panikkar, *A Survey of Indian History* (Asia Publishing House, Bombay, 1947).

Ram P. Tripathi, *The Rise and Fall of the Mughal Empire* (Central Book Depot, Allahabad, 1956). Hint-Timurî tarihi üzerine iyi bir araştırma. Yorum bakımından şu eserden daha doyurucudur: S. M. Edwardes ve H. L. O. Garrett, *Mughal Rule in India*

- (Oxford University Press, 1930); bu eser (sadece siyasal değil, ayrıca) kapsayıcıdır, ama aynı zamanda sıkıcı bir dille yazılmıştır ve eski yanlış anlamaları sürdürmüştür.
- Irfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India 1556-1707* (Asia Publishing House, Bombay, 1963). Revizyonist bir inceleme. Şu eserle karşılaştırılabilir: William H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India* (W. Heffer, Cambridge, 1929).
- Babür (Bâbur), *Bâbur-Nâmah (Memoirs)*, çev.: Annette S. Beveridge (Luzac, Londra, 1922) ya da John Leyden ve William Erskine, Lucas King tarafından gözden geçirilmiş baskı (Oxford University Press, 1921): Türkî (Turkî) edebiyatının anıtsal bir eseri olan ve Müslümanların Hindistan'la ilgili tutumlarını ortaya koyan ünlü otobiyografisi.
- Ebûlfazl (Abulfazl), *Akbar-Nâmah*: (Ekber ve ataları hakkındaki) tarihsel kısımlar üç cilt halinde H. Beveridge tarafından (Asiatic Society of Bengal, Kalküta, 1907, 1912, 1939), devlet ve toplum betimlemeleri (*Â'in-e Akbar*) H. Blochmann ve H. Jarrett tarafından (Asiatic Society of Bengal, Kalküta, 1873-94) çevrilmiştir, I. Cilt D. C. Philott, II. ve III. Ciltler J. Sarkâr tarafından gözden geçirilmiştir (Asiatic Society of Bengal, Kalküta, 1939-49). (Daha eski çeviriler teknik isabetlilik bakımından eksiktir.) Hint-Timurî yaşamının daha seküler yönleri üzerine en iyi giriş.
- Murray T. Titus, *Islam in India and Pakistan* (Y.M.C.A. Publishing House, Kalküta, 1959; şu eser dikkate alınarak gözden geçirilmiştir: *Indian Islam*, 1929). Tarihsel, toplumsal ve dinsel olgular hakkında kullanışlı bir özet; yazım yanlışları ve başka hatalar içerir.
- Wilfred Cantwell Smith, *Modern Islâm in India, a Social Analysis*, 2. baskı (Gollancz, Londra, 1946). Hem Marksist bir bakış açısına sahip bir Hristiyan tarafından yazılmış bir dinsel hareketler tarihi, hem de bir din sosyolojisi incelemesidir; Smith kendi bakış açısını büyük ölçüde değiştirmiştir, ama sunduğu olgular sağlam temellidir ve onu aşan bir eser henüz yazılmamıştır.
- Akshayakumar R. Desai, *The Social Background of Indian Nationalism* (Oxford University Press, 1948). Hem Hindu hem de Müslüman tarihini daha genel bir bakış açısından değerlendiren kapsamlı ve kavrayışlı bir eser.

### **1500'den İtibaren Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Zamanları Üzerine Yazılmış Eserler:**

- Edward S. Creasy, *History of the Ottoman Turks* [1854], gözden geçirilmiş baskı (Richard Bentley, Londra, 1878; yeni basım: Khayat's, Beyrut, 1961). Yaklaşık 1400'den yaklaşık 1800'e kadar yaşanan siyasal olaylar hakkındaki, tek ciltlik ve en kullanışlı kronik; Türk vakarıvislerden yola çıkılarak yazılmış muazzam bir özet olan şu esere dayanır: J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches* [1827-35]; Fransızca çevirisi güvenilir değildir.
- Leften S. Stavrinou, *The Balkans since 1453* (Rinehart, New York, 1958). Osmanlı tarihi hakkında berrak ve özlü bir açıklama içerir.
- H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, Cilt I, *Islamic Society in the Eighteenth Century*, 1. ve 2. Kısımlar (Oxford University Press, 1950 ve 1957). On sekizinci yüzyılın sonundan önceki Osmanlı kurumları ve toplumu hakkında te-

- mel bir inceleme; on altıncı yüzyıl kurumları hakkındaki en iyi sunum olmaya devam eden şu eserin yerini büyük ölçüde almıştır: Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Harvard University Press, 1913). Yeni bilgi kaynaklarının öğrenilmesiyle birlikte, Gibb ve Bowen'in bazı temel varsayımlarının yeniden değerlendirilmesi gerekli olmuştur.
- Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* [1949], 2. baskı (A. Colin, Paris, 1966). On altıncı yüzyılda Osmanlıların Avrupa ortamını anlamak bakımından merkezi bir önem taşır.
- E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, 6 cilt (Luzac, Londra, 1900-9). Kültürel yaşamın tamamı hakkında fikir veren çok ciltlik bir araştırma.
- Alessio Bombaci, *Storia della Letteratura Turca* (Nuovo Accademia, Milano, 1956); Fransızca çeviri: I. Mélikoff (C. Klincksieck, Paris, 1968). Tek ciltlik mükemmel bir inceleme.
- Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Oxford University Press, 1961). (Batıdaki) Türklerin on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki yaşamının entelektüel ve toplumsal boyutları hakkında mükemmel bir tarihsel inceleme.
- Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton University Press, 1962). On dokuzuncu yüzyılın entelektüel akımları hakkındaki en iyi giriş.
- Ziya Gökalp [Seçilmiş Yazıları], *Turkish Nationalism and Western Civilization* başlığıyla Niyazi Berkes tarafından çevrilmiştir (George Allen and Unwin, Londra, 1959). Bu önemli Türk Modernistin düşüncelerini özetler.
- Mustafa Kemal (Atatürk), *Speech delivered by Ghazi Mustapha Kemal* (Koehler, Leipzig, 1929). Atatürk'ün kendi partine sunduğu, kendisinin 1919'dan sonraki ulusal mücadeleye içindeki rolünü anlattığı uzun konuşmanın zayıf (ve sansürlü) bir resmi çevirisi.

### **1500'den İtibaren Kuzey Müslümanları Üzerine Yazılmış Eserler:**

- (Seyhun-Ceyhun ve Volga havzalarında ve daha doğuda yaşayan Müslümanlar hakkındaki temel malzemeler çoğunlukla Rusçadır ve burada listelenmemiştir.)
- Emanuel Sarkisyanz, *Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1517* (Oldenbourg, Münih, 1961). Esasen siyaset üzerine ansiklopedik bir araştırma.
- V.V. Barthold ve Zeki Velidi Togan, Türkçede ve Batı dillerinde, yirminci yüzyıldan öncesine ilişkin birçok değerli tarih incelemesi yazmışlardır. Owen Lattimore ise daha doğuda yaşayan Müslümanları incelemiştir.
- Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century* (Central Asian Research Centre, Londra, 1959). Kısa ama yararlı bir giriş.
- Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Harvard University Press, 1960). Rus egemenliği döneminden Devrim'e kadar imparatorlukta yaşayan Müslümanların toplumsal ve entelektüel gelişimi hakkında, yirminci yüzyılın başlarına ağırlık veren, kapsamlı bir tarih araştırması; on dokuzuncu yüzyıla özgü kalıp yargılar, İslam ile ilgili konuların bilinmemesi ve Rus milliyetçiliğini savunma eğilimi dolayısıyla sıkıntılı bir çalışma. Buradaki hatalar şu eser okunarak aşılabılır:
- Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Les mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: I: le 'Sultangaliévisme' au Tatarstan* (Mouton, Lahey, 1960).

Devrim sırasında yaşayan Volga Tatarları hakkında, 1917 öncesi dönem hakkında epey bilgiye yer veren, Zenkovsky'nin eserinden daha bilimsel ve kavrayışlı olan bir inceleme. Bennigsen'in yine önemli olan diğer incelemeleri arasında şu eser bulunur:

- Alexandre Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quellejay, *Islam in the Soviet Union* (F. A. Praeger, New York, 1967). Yakın zaman öncesine ait bir araştırma.
- Vincent Montel, *Les musulmans soviétiques* (Editions du Seuil, Paris, 1957). Müslümanlara anlayışla bakan, bilgilendirici bir inceleme.
- Baymirza Hayit, *Turkestan in XX. Jahrhundert* (Leske, Darmstadt, 1956). Seyhun-Ceyhun havzası, Bozkır, özellikle de Ruslaştırma çalışmaları hakkında ayrıntılı bir tarihsel inceleme; Rusların yaptığı her şeyi elden geldiğince acımasız bir biçimde değerlendiriyor – dönemin başıyla ilgili kısımlarda yer alan sıkıntılar, tarafsızca yazılmış ve detaylı olan şu eser okunarak aşılabılır: Alexander G. Park, *Bolshevism and Turkestan 1917-27* (Columbia University Press, New York, 1957).
- Edward Allworth, haz., *Central Asia: A Century of Russian Rule* (Columbia University Press, 1967). Rusların etkileri yüzünden yaşanan değişimleri araştıran bir makaleler derlemesi.

### **1500'den İtibaren Arap Ülkeleri Üzerine Yazılmış Eserler:**

- (Yirminci yüzyıl öncesinin tarihiyle ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili atıflara başvurulabilir.)
- Peter M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922: A Political History* (Cornell University Press, 1966). Bazı siyasal olaylar hakkında, pek derinlikli olmayan bir araştırma.
- Nevill Barbour, haz., *A Survey of North West Africa (The Maghrib)*, 2. baskı (Oxford University Press, 1962). Çağdaş döneme genel bir giriş.
- Royal Institute of International Affairs, *The Middle East: A Political and Economic Survey*, 3. baskı (Oxford University Press, 1958). Hâlâ kullanışlı bir genel giriş.
- Hisham B. Sharabi, *A Handbook on the Contemporary Middle East: Sectional Introductions with Annotated Bibliographies* (Georgetown University, Washington, 1956). Siyaset, toplum ve ekonomi hakkında, esasen doğu Arapları, ayrıca Türkiye ve İran'ı konu eden, hâlâ kullanışlı bir kaynakça.
- Edward Atiyah, *The Arabs: The Origins, Present Conditions, and Prospects of the Arab World* (Penguin Books, 1955). Bu kısa kitabın orta kısmı, on dokuzuncu ve özellikle yirminci yüzyıl Arap tarihini Araplara özgü ılımlı bir bakış açısından, özlü bir biçimde sunar; son bölümü büyük ölçüde güncelliğini yitirmiştir.
- Charles Issawi, haz., *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (University of Chicago Press, 1966). Ortadoğu derken Anadolu'yu ve doğu Arap ülkelerini kapsar. Avrupalıların yayılmasının etkilerini gösteren kısaltılmış kaynakların bir derlemesi.
- William R. Polk, *The Opening of South Lebanon 1788-1840: A Study of the Impact of the West on the Middle East* (Harvard University Press, 1963). Köyler üzerindeki etkiler hakkındaki bir araştırma.
- Gabriel Baer, *Egyptian Guilds in Modern Times* (Israel Oriental Society, Kudüs, 1964). Loncaların etkilerini inceler.

- Jacques Berque, *Les Arabes d'hier à demain* (Editions du Seuil, Paris, 1960); *The Arabs: Their History and Future* (Faber and Faber, Londra, 1964) başlığıyla çev.: Jean Steward. Devraldıkları miras ve istekleri arasında kalan Arapların mevcut ahlaksal durumunu duyarlı ve etraflı bir biçimde yorumlayan uzun ve güzel bir makale. (Fransızca baskıdaki çizimlerden bazılarının Araplarla hiç ilgisi yoktur.)
- Morroee Berger, *The Arab World Today* (Doubleday, New York, 1962). Mısır'daki ve Bereketli Hilal'deki (aile yaşamından ekonomi ve siyasete kadar) toplumsal örüntüler hakkında tarafsız ve esaslı bir inceleme.
- Taha Hussein [Husayn], *The Future of Culture in Egypt* [1938], çev.: Sidney Glazer (Amer. Council of Learned Societies, Washington, 1954). 1938'deki eğitimle ilgili sorunlar hakkında, önde gelen bir edebiyatçı ve geleceğin Mısır eğitim bakanı tarafından yapılmış, ileri görüşlü bir çözümleme.
- William R. Polk, David M. Stamler ve Edmund Asfour, *Backdrop to Tragedy: The Struggle for Palestine* (Beacon Press, Boston, 1957). Siyonistler ve Araplar arasındaki anlaşmazlığı muhtelif yönleriyle inceleyen bir çalışma; burada ulaşılan sonuçlar hâlâ geçerli görünmektedir.

### **Modern Zamanlarda Müslüman Düşüncesi Üzerine Yazılmış Eserler:**

- Hamilton A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam* (University of Chicago Press, 1947). Modern Müslümanların, özellikle 1939 savaşına kadar, kendi dinsel çıkmazlarını entelektüel biçimde çözmeye çalışırken dikkate aldıkları bazı hatların özlü ve ustalıkla bir çözümlemesi.
- Wilfred C. Smith, *Islam in Modern History* (Princeton University Press, 1957). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemdeki kendi siyasal ve toplumsal bağlamları içinde Modern Müslümanların, özellikle de Arapların, Türklerin, Pakistanlıların ve Hintlerin İslam dinine yaklaşımları hakkında kavrayışlı ve derinlikli bir yorum.
- C. A. O. van Nieuwenhuijze, *Aspects of Islam in Post-Colonial Indonesia: Five Essays* (van Hoeve, Lahey, 1958). Müslümanların dinsel ortamları ve düşünceleri üzerine yorum ve raporlar; Endonezya'yla ilgili konularda Smith'in eserini başarıyla tamamlar.
- Gustave E. von Grunebaum, *Modern Islam: The Search for Cultural Identity* (University of California Press, 1962). Klasik Arap İslam'ını ve İslamlaşmış kültürü dikkate alan bir bakış açısıyla modern Arapların Modern Batı'nın neden olduğu muhtelif kültürel, siyasal ve toplumsal güçlüklerle başa çıkma girişimlerinde oluşturdukları kendilik imgelerini (self-image) inceler.
- Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Oxford University Press, 1962). Müslüman ve Hristiyan din ve toplum reformcuları kuşakları hakkında sağlam, kavrayışlı ve ayrıntılı bir çözümleme.
- Leonard Binder, *The Ideological Revolution in the Middle East* (Wiley, New York, 1964). İdeolojik bir zemin olarak İslam'dan milliyetçiliğe geçişi ve doğu Arapları arasındaki savaş sonrası siyasal düşünceleri, siyaset sosyolojisine özgü incelikli bir bakış açısıyla çözümler.

- Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (Oxford University Press, 1934; yeni basım: Muhammad Ashraf, Lahor, 1962). İkal'in düşüncelerini anlamak için en iyi başlangıç.
- İsma'il R. A. al-Faruqi, *Christian Ethics: A Historical and Systematic Analysis of Its Dominant Ideas* (McGill University Press, 1967). Modernist bir Arap Müslüman'a ait kışkırtıcı bir çözümleme.
- Seyyed Hossein Nasr, *Ideals and Realities of Islam* (George Allen and Unwin, Londra, 1966). Günümüzdeki İslam hakkında, tasavvufa eğilimli ve Modernist bir Fars Müslüman'ın bir yorumu.
- Fazlur Rahman, *Islam* (Holt, Rinehart and Winston, New York, 1966). İslam'ın gelişimi hakkında, Hamilton A. R. Gibb'in *Mohammedanism* adlı eseriyle benzerlikler taşıyan bir tarih araştırması olmakla birlikte bu eser, itiraf etmek gerekir ki yoruma ağırlık verir; yazarı Modernist bir Pakistanlı Müslüman'dır.